

Տրապիզոնից մինչև Սյուրմենեի հայկական շրջանի կենտրոնական Կաարա գյուղը շուրջ 8-մայր ճանապարհ է, որն անցնում է հետևյալ վայրերով՝ Տրապիզոն—Տրոնա—Յամպուլի գետ, ապա սուրն գետի ձախափնյա արահետով քարձրանում Մաղթելայի կամուրջը, որի արևելյան կողմի արահետներով հասնում է Կատրա Կա նաև ավելի կարճ՝ լեռնային ճանապարհ, որը բաժանվում է Տրոնայի արեւելքում ու Կաարուքսա գյուղի միջով բարձրանում Դուռնայի սարը։ Սարն այս անունն ստացել է ճանապարհի եզրին գտնվող

սառնորակ աղբյուրի մոտ կառուցված զուռնայի (շրավաղանի) շնորհիվ։

Դուռնայի արևելյան լանջերի դեմ-հանդիման տարածված էին Սյուրմենեի հայկական գյուղերը։ Խեթ շավիղն իջնում է Յամպուլի գետը, որի ձախ ափին գտնվում է Մաղթել գյուղը։ Զավզոնա թուրքական գյուղի մոտ. փայտե կամուրջն անցնելով 1,5 ժամից արդեն Կատրան է։ Սյու ուղիով, շուրջ երկու ժամ կրճաավում է Տրապիզոն—Կատրա ճանապարհը։

4. ՄԱՀՄԵՒԱԿԱՆԱՑԱԾ ՀՈՒՑՆԵՐԻ ԳՅՈՒՂՆԵՐԸ

Կրոմ գավառակ։ Նույն տարիներին, երբ Սյուրմենեում ու մոտակա վայրերում հայոց մեծ ռաբաթի էր տարածվել, Դուռնա-օղլին մոլեռանդ սուլթանների ու մի խումբ հնիկների ուղեկցությամբ մտնում է Տրապիզոնի ու Գյումուշխանեի միջև գտնվող, շուրջ 2500 տնից բաղկացած հունական Կրոմ գավառակը։ Սպառնալիքի առկա նրանց ստիպում են մահմեդական դառնալ։ Սյուրմենեի գավառակի հայերին պատահած դեպքերից ահարեկված, կրոմցիք, ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու նպատակով, առեղծոք համաձայնվում են ընդունել մահմեդականությունը։ Եկեղեցիները մզկիթ են դարձնում, արտաքուստ կատարում մահմեդական կրոնի կարգը, իսկ հոգով՝ դեանափոր ազդեցության ներքո, տեղում շարունակում հարազատ կրոնական արարողություններն ու ժխտակատարությունները և հաստատ մնում իրենց հավատին։ Մոտ 100 տարի անց՝ XIX դ. սկզբներին, ստեղծված քաղաքական

նպաստավոր պայմանների շնորհիվ, նրանց հաջողվում է ամբողջությամբ վերականգնել իրենց աղջալին ու կրոնական ինքնուրույնությունը։

Խոնյա։ Կրոմի հեա միաժամանակ, հնիկների ու մոլլաների սպառնալիքի տակ, իսլամի կրոնն են ընդունում նաև Պլատանայի հառավային լեռնաշխարհում ապրող շուրջ 1000 տուն՝ Թոնյա գյուղախմբի հույները։ Սակայն սրանք չեն կարողանում հեռանալ Կրոմի օրինակին։ Այդ ժամանակից մնացել էին մահմեդական, թեպետ մինչև մեր օրերը (1915 թ.) պահպանել էին մայրենի լեզուն ու աղջալին բարբերը։

Սֆգիլ։ Ինչպես վերն աավց, Օֆ գավառակի հույները առաջիններից եղան մահմեդական կրոնն ընդունողների մեջ ու այդպես չէ մնացին մինչև վերջ։ Նրանք շրջապատված լինելով թուրք ու լաղ աղաքանակչությամբ, հիմնականում թրքախոս ու շատերը մոլեռանդ մահմեդականներ էին դարձել։

5. ՅՈՄՈՒՐԱՑԻ ՎԻՃԱԿ

Գտնվում է Տրապիզոն քաղաքի հարավ-արեւելքում, Տեղերմեն-աերե (Ջրաղացների դեա) ու Յոմպուլի գետերի միջև ընկած լեռնաշխարհում։ Հյուսիսային սահմանները ողողում է Սե ծովը, արեւելքից սահմանակից է Սյուրմենե, իսկ հարավ-արեւմուտքից՝ Ճենդլուզի վիճակներին։ Հարավից Սինջանի ու Այուրի լեռներով անջատված է Կյումուշխանե գավառի Սանդա հունական գյուղախմբից, հյուսիս-արեւմուտքում Տեղերմեն-աերե դեա է։ Վիճակն ունի իր ներքին երկու դեաերը՝ Կալաֆկան, որը ծով է թափվում դուրախամրի վարչական կենտրոն Տրոնայի մոտ, ու Շանա դեաը, որը ծով է հասնում սոաջինից կես ժամ արեւմուտք, Կովաթա ևյուղով վայրում։ Շանա դեաըն ունի երկու վաակ՝ Կյուշանա և Սամարուքսա, որոնք իրար միանում են ծովափին մոտ 3 կմ ներքև։ Սամարուքսա վտակն իր հերթին ունի երկու էյուղ՝ Ծոշարա ու Մեծ Սամարուքսա։ Կալաֆ-

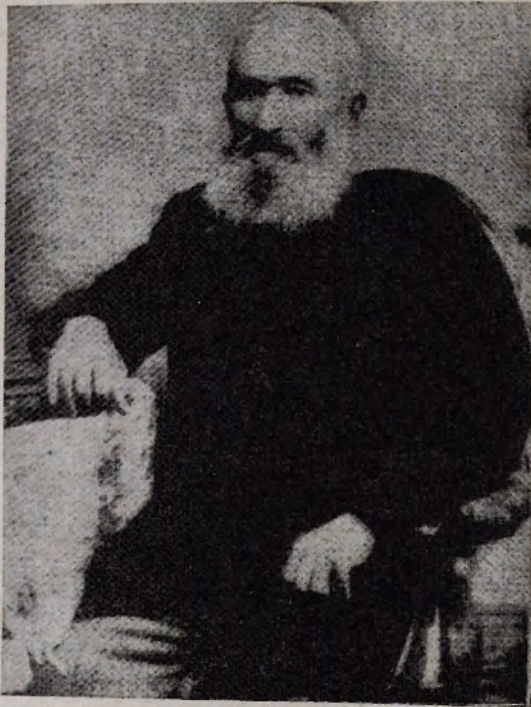
կա դեան սկիզբ է առնում ծովափից շուրջ 35—40 կմ հեռու գտնվող Սինջանի և Այուրի լեռներից, Կյուշանան՝ Ուղտաղի (ծովից 30 կմ հառակ), Ծոշարան՝ Ջաղրլի, Մեծ Սամարաքսան՝ Ճիկանոյի լեռներից։ Յոմուրայի անտառածածկ գլխավոր լեռներն են (հարավից հյուսիս)։ Կալաֆկա դեաի ընթացքում՝ Սիֆթերը, Կալաֆկան, Շանա դեաի հովտում՝ Ուղ-Տաղին, Արդուլան, Ծոշարան։

Յոմուրայի արևելյան մասում գտնվող հայկական գյուղերը տանող ճանապարհը Տրապիզոն քաղաքից մինչև Տրոնա-Ղովաթա անցնում է Տրապիզոն—Բաթում խճուղով, որին համընցիք անվանում էին Երաթումի ճոմփա։ Այս ալարահաղ թեքվում է դեպի հարավ՝ Տրոնայից Սպիոն—Սիֆթեր, Դովաթայից Սինկիլա—Կյուշանա—Սարալլար—Սֆյանձ, իսկ արևմտյան գյուղերի ճանապարհն անջատվում է Տեղերմեն-աերե

գետի արևելքից գեպի հարավ, անցնելով Զոֆա-
նոդ—Սկաֆիա—Ճոշարա երթուղով:

Վարչական րաժանմամբ Յոմուրայի վիճա-
կին էին ենթարկվում նաև Տեղերմեն-աերե գետի
արևմյան ստրալանջերում գտնվող Զիդակսա,
Նոխածանա և Վերանա գյուղերը, սակայն աշ-
խարհագրական դիրքով ու ազգային ներքին
կյանքով այդ գյուղերը Տրտալիզոնի մերձքաղա-
քային հայկական գյուղերի անբաժան մասն էին,
ուստի նպասակահարմար է գրանց մտաին խոսել
համապատասխան հտտվածում:

Կովաթայի ծովափնյա մասը 6—8 կմ երկա-
րությամբ և 2—3 կմ լայնությամբ ճահճուտներ
են, ճահճատենգի (մտլարիտ) րույն, տեղի ընա-
կիչների պատուհասը: Յոմուրայի միջին, հատկա-
պես լեռնաշառ մասի կլիման խիստ առողջարար
է, ջրերը վճիա ու սառն են:

3. Սարգիս Հալուինի (Ղազարյան, 1838—1908 թթ.)

Յոմուրայի լեռնային գյուղերը XVIII դ. ըս-
կըզրից եղել են այն առաջին հանգրվանները, որ-
տեղ հաստատվեցին Սև-գետի (Սյուրմենեի) գա-
վառակի սարսափներից փախած հայերը՝ բավա-
կան ստվար մի զանգված, որի հիմնական մասը
տասնյակ տարիներ թուրք կալվածատերերի մա-
րաբան* էր: XIX դ. ընթացքում յոմուրացիների

* Մարաթա կամ Բյոչքե—հողազուրկ, վարձակալ գյու-
ղացի, որը զուրկ էր սեփական քարաշեն տուն և, պոհասա-
րակ, տնտեսություն ունենալու իրավունքից և իր ու ընտա-
նիքի ապրուստը հողում էր կալվածատիրոջ հողամասում
չնչին վարձատրությամբ աշխատելով (Մանոթ. խմբագրի):

մեծամասնությունը հանդիմանում էր հողամասեր
գնել, սեփական աներ կառուցել. հաստատուն
տնտեսություն հիմնել. որը խթանեց մշակութա-
յին կյանքի աշխուժացմանը: 1900-ական թվա-
կաններին բացառություն էին փայտաշեն տներում
ապրող ընտանիքները: Նոր կառուցված քարաշեն
աները հների համեմատությամբ խիստ րարե-
փոխված, լուսավոր ու րարեշեն էին: Խոշուկ փա-
տաշեն գպրոցները փութարինվել էին նորածե
քաբակերաներով: Բոլոր եկեղեցիները նույնպես
քարակերտ էին:

Այն հանգամանքը, որ համարյա բոլոր արե-
տեսությունները քիչ թե շատ սեփական հողամա-
սերով ապահովվել էին, հնարավորություն էր ըս-
տեղծել պրադվելու և դարգացնելու գյուղականտե-
սության այնպիսի ճյուղեր, որոնք տեղական պայ-
մաններում ամենանպաստավորն ու շահավետն
էին: Յոմուրայում այդպիսիք կաղնու այգիներն
էին: Յոմուրայի, հատկապես Շանայի կաղինը
ինչպես ներքին, նույնպես և արտաքին շուկայում
մեծ հռչակ էր վայելում: Մ. Վ. Բժշկյանը, որը
1810-ական թվականներին եղել էր այդ վալրե-
րում, հիշատակում է Շանայի անվանի կաղինը:
Բոլոր տնտեսությունները, րացի րարձր լեռնա-
յին լանջերից (ուր կաղնու մշակումը նպաստա-
վոր չէր), իրենց կարիքները ապահովելու սահմա-
նում միայն, նվաղսպույն հողամաս թողնելով
գաշտամշակությանն ու րանջարառուծությանը,
մնացյալը հաակացնում էին կաղնու այգիներին:
Շրջանի գլխավոր հագահատիկը եգիպտացորենն
էր: Եգիպտացորենի նույն հոպամասում միաժա-
մանակ մշակում էին րնտանիքին սահրածեշտ
բանջարանոցային այլ կուլտուրաներ: Որպես երկ-
րորդական, սակայն չափազանց էական ու համա-
տարած դրագմունքներ էին կաթնատնտեսությունը,
հավալրուծությունը, ինչպես նաև մեղվաբուծու-
թյունը: Խոշոր եղջերավոր անասուններից միայն
կով էին պահում: Մեծաքանակ (50—150) ոչխար
պահողները փոքրաթիվ էին, սակայն հաղվազեպ
էին այն ընաանիքները, որոնք մսեղենի ու րրգի
համար 3—10 ոչխար չունենային:

Յոմուրայի 34 գյուղում, եղեռնի նախօրյա-
կին, հայերը հաշվվում էին 714 տուն, 5000 շունչ:
Շրջանի ղուտ հայաբնակ ու հայաշառ գյուղերը
կենտրոնացած էին Շանա ու Կալաֆկա գետերի
հովիտներում: Դրանք էին՝ Կյուշանա, Կալաֆյա-
հայկական, Մենկիրա, Ապիոն, Փոքր-Սամարուքսա
(Սարայլար, Աֆյանձ), Ճոշարա, Սկաֆիա, Կրու-
միլա, Զեֆսոնոլ բնակավայրերը:

Թեև Յոմուրայի առանձին գյուղերում անշուք
վարժաաներ (գպրոցներ) գոյություն են ունեցել
գեոեա 1860-ական թթ. առաջ, սակայն լուսա-

վորութիւնն զործր ակնհայտ վերելք է ստանում մեր պաշտօնական հայրենակից, հետադարձում վաստակավոր բանասեր, երիտասարդ Ս. Հայկունու (Վաղարշյան)՝ ուսուցչական պաշտոնով Շանա (Սարալյար) դուրս գալու օրից (1864 թ.)։ Ժամանակի աղանախի ու առաջադեմ գաղափարներով ուսուցիչական գործչին հաջողվում է համախմբել դուրս առաջադեմ երիտասարդությունը, կարճ ժամանակահատվածում մտնու հիմքերի վրա դնել զընդունուցական դործը։ Պայքարելով ժամանակի խավարամտութիւնն դեմ, նա կարողանում է համոզել ծնողներին, որպիսի աղջիկներին տղաների հետ միասին ուսումնարան ուղարկեն (գաւա ժամանակի համար առաջադեմական քալ էր)։ Բացի դպրոցական հասակի աշուկերութիւնից, անդրազեւ ուսանողների ու երիտասարդների հասարակարկայնութիւնն է երեկոյան դասընթացները։ Ս. Հայկունին նույն դուրսում պաշտօնավարեց 8 տարի (1864—1872 թթ.), վալեւելով ժողովրդի սերն ու հարդանքը։ Նա իր առաջավոր աշակերտների մի խումր ստաշնորդեց Տրապիզոնի աղալին վարժապետի, սրոնք, ալարակով ալն, վերադարձան դուրս ե դարձան իրենց հայրենասեր ուսուցչի արժանի հաջորդները։ Նրանք ոչ միայն անվանի մանկավարժներ դարձան, ալ նաեւ աղատագրական դարձաւորներ տարածողներ ու կաղմակերպիչներ։

Յոմուրայի վիճակի հայկական դուրսն ալսանը կթարկվին արեւելից արեւմուտք։

Էլեմենցը, Վաճաճալեւը և Մաղբեշը Յոմուրայի արեւելում, Յամուրի դեպի երկու ափերին ձգված, ամենահետադարձ հայ դուրսն էին, որոնք թեպետ վարչական անասկեայից ենթարկվում էին Յոմուրայի վիճակին, սակայն աղալին կլանքով Սլուրմենի հայկական համայնքի անբաժան մասն էին։

Ալլիսի գլուղալսումը դանվում է Սինչան լեռան արեւելյան ստորոտում, Յամուրի դեպի երկու ափերին։

Սինչանի բարձունքներից մի ժամ ցած, Յամուրի դեպի արեւմուտքում էր դանվում, նախկինում դուրս հայաբնակ, Սինչան դուրսը։ Բոնի մահմեդականացման ասորիներին դուրսից հեռացող հայերի աները դրավել էին թուրքերը։ Գեպի արեւմուտյան կողմում Սինչանի հաջորդում էին Սիմոնա (Սիմոնի), Կիւճի դուրսերը։ Յամուրի դեպի արեւելյան ափին էր դանվում Իշխանի (Իշխանաց) մեծ դուրսը։ Սլս դուրսում 1900—1910 թթ., սկանասանների վկայութիւնը, դուրսի բնակիչները, շուրջ 200 տուն, ամրորդութիւնը Դուսալֆօօղլու օրով մահմեդականացած հայեր են եղել, մեծ մասամբ պահպանած աղալին բարբերն ու

սովորութիւնները։ Այն տանը, որանը ընդհանրապես հլուր էին ընդունում, նույնիսկ ցահել կանայք հայ տղասարդկանց մոտ երեսները չէին ծածկում։ Տան հարսը լուռ ու մունջ ձեռքերին շուր էր լցնում, ոաները վանում։ Սեղանը սպասարկում էին կանայք։ Շաա դուրսը պահպանել էին իրենց հին հայկական անունները («Խաչի օղը», «Մաղլուտ», «Եմփոտ», «Ելաշուտ» և ալն)։ Գլուղում անացել էին ավերակ ուխաավարներ, ուր հասակավոր սարդիկ դնում էին ուխտի Շատ դերդաստաններ կուլում էին իրենց հայկական ավանդական աղանուններով՝ Քիթթօրցի, Սվետօր, Մարգարցի և ալն։

Աղբիւր Յամուրի դեպի թագի արեւմտյան կողմում դանվող ամենահետադարձ հայաբնակ դուրսն էր, որի բնակիչները նույնպես բոնի ուժով մահմեդական էին դարձել։ Աղբիւրցի մեծ ժամ վերե հունական Սանդա գլուղալսի աները արդեն դեպիսար ու հարթ հողածածկ կտուրներ ունեին։

Սինչան դուրսից դեպի հլուսիս իրար հաջորդում էին Վեիւն-Միսլսուր և Աբրիլ դուրսերը։ Բոնի մահմեդականացման տարիներին բնակչութիւն մոտավորապես կեսը իսլամ էր. նրանց բնակավայրերը դավթել էին թուրքերը։ Մնացորդները լիովին թրքախոս էին դարձել։ Աբրիլի Աղբիւրի շրջանի հլուսիսային կողմի վերջին հայաբնակ դուրսն էր, որը դեպի ներքին՝ Սլուրմենի բնակավայրերից բաժանված էր լայնածավալ անաստներով (շուրջ երկու ժամվա ճանապարհ)։ Դրան հակառակ, հիշալ դուրսը սահմանակից են Յոմուրայի վիճակի հարավային՝ Ֆիրինժուա, Կալաֆկա, Պաճուլախ, Աղլիոն և ալլ դուրսերին ու սերս կաղված էին նրանց հետ։ Ալլ դուրսից Տրապիզոն քաղաքը դնալու ճանապարհն անցնում էր Կալաֆկա դեպի ընթացքով։

Կաաաուաա դուրսը դանվում է Կալաֆկա դեպի արեւելյան ափի ծովափնյա մասում, Տրապիզոնից 2,5 ժամ հեռավորութիւն վրա։ 1700-ական թվականներին դուրսի բնակչութիւն մեծ մասը հայեր են եղել։ Սեղեթի սարսափելի օրերին մի մասը բոնի իսլամացվում է, մի մասն էլ հեռանում է ուրիշ վայրեր։ 1895 թ. կաողածների օրերին Կաաարուբսալում ապրում էր 11 հայ բնասնիք. Գալուսայանների նահապետական բնասանիքը 25 հոգի, 5 աուն Վարդեանցի, 2 աուն Օվալցի, որոնք հայանի թաղիբագործներ (ֆեւիշի) էին, ե 3 աուն Աոաքելցի։

1895 թ. կողածին, շնորհիվ մեծահամրավ Վարդեանցի Մարգի («Ջուոնալի Մարդիս») խղղալսութիւն, դուրսը թալանի չի ենթարկվում։ Բոուր բնասնիքները դիւված հեռանում են անասո, դուրսի բարձունքներում դիրք բոնում ու լուր ուղղակում թուրք թաղապետին. «Մեկ սղանված

Հայն փոխարեն 10 թուրք կապանվի, մեկ թալանած կամ վառած տան փոխարեն, հինգը կհատուցվի»։ Համաձայն տեղացիների հավասարակալութունների, հայերին պաշապան են կանգնել Սարգսի մասերիմ ու հեգինակավոր թուրք ընկերները և այդպիսով գյուղը փրկվել է կողոպուտից ու մարդկային զոհեր աալուց։ Հետագայում, շրջապատված լինելով թուրք ընկերներով և տեղում մնալը անխոհեմութուն համարելով, ջաաերը թողնում հեռանում են՝ որը Ռուսաստան, որը մոաակա հայկական գյուղերը։

Ֆիրինժուտ հայկական գյուղը գանվում է Կալաֆկա գետի արեելյան թեք լանջերին, Տրոնայի ծովափից 3 ժամ հեռավորության վրա։ Սրահաաաանապարհն անցնում էր Կալաֆկա գետի արեալայան կողմից՝ Կալաֆկա, Միսոխոր, Խոմա թուրքական գյուղերի միջից։ Ֆիրինժուտը զուտ հայկական գյուղ էր, 27 աուն ընակչութամր, որոնցից 3-ը՝ Խղարճի, 3-ը՝ Քյոսեցի, 6-ը՝ Օվակիմցի, 6-ը՝ Քոչիկցի, 5-ը՝ Թուղաբցի, 3-ը՝ Օբսուղցի ու 1-ը՝ Չեփնցի աղգատոհմերից էին։ Բուլորն ունեին սեփական հողամաս։ Բնակիչների գլխավոր զրաղմունքը կաղինի մշակումն էր, որի բերքը համարյա ամբողջովին վաճառում էին։ Գյուղաանաասական մյուս ճյուղերը՝ գաշտամշակութուն, ըանջարարութուն, հավարութուն, մեղվարութուն, թեե անրաժան ու կաբոր մասն էին կազմում ամբողջ անասության, սակայն դրանցից ստացած բերքն ու բարիքը հիմնականում ծախսվում էր սեփական կարիքների համար։

Հողի պակասութունը, չխոսելով ֆիզիկական անապահովության մասին, շատերին սափում էր պանդխտության գիմել, իսկ ոմանք էլ անաաոներում կոյժելի (փայաածուխ) էին պաարասաում ու շուրջ 6—7 ժամվա ճանապարհ ածուխի ջվալները շալակած, աանում էին քաղաք (Տրապիղոն) ու ընչին արժեքով ծախում, աան անհաաադելի կարիքները հոգում։

Բացի տնային ու գաշաային սղխատանքից, բուր կանայք անխտիր զրաղվում էին ջուհակութամր։ Իրենց ձեռքով մանած թելերով (կանեփ, բուրդ) ու գործած լաթերով նրանք հոգում էին ընտանիքի անհրաժեշա հագուսանդներ։

Ֆիրինժուտից օգավում էին հարեան՝ Ապիոն գյուղի դպրոցից ու եկեղեցուց։

1895 թ. թալան-կոտորածի օրերին, շնորհիվ Ուղ գյուղի հեղինակավոր թուրք կալվածաաեր Մուրադիան օղլի Օսման բեկի մեծահոգության, ֆիրինժուտից զոհեր չունեցան ու մեծ կողոպուաի չենթարկվեցին։ Սինջան գյուղի հրոսակներին հաողվեց թալանել ու հրկիզել միայն մեկ աուն։ Այնուամենայնիվ, արգեն հաջորդ աարի-

ներին այդ գյուղից էլ սկսվում է զանգվածային պաղթը գետի Ռուսաստան՝ Սուխում, Սուչի և ալլուր։

Բաճուլաղ։ Ֆիրինժուտին սահմանակից այս գյուղում եղեռնի նախօրյակին ընակվում էր 30 աուն թուրք ու միայն երկու աուն հայ, որոնք հողաղուրկ մարաբանեը էին։ Մինչև 1895 թ. այնաեղ ապրում էր շուրջ 15 աուն հայ, Թալան-կոաորածից հետո բուրն էլ փախչում են Ռուսասաան և ալլուր։

Սիֆթեր։ Կալաֆկա գետի արեմայան կողմում գանվող ամենահեռավոր հայկական գյուղն էր, Տրապիղոնից՝ 8, ծովափից (Տրոնայից)՝ 5,5 ժամ հեռավորության վրա։ Տրապիղոնից Սիֆթեր գնալու ճամփան մինչև Տրոնա անցնում էր Բաթումի խճուղով, այնտեղից մինչև Սիֆթեր արահետն անցնում էր Կալաֆկա—Միսոխոր—Սամբրա—Ապիոն—Դողարակ գյուղերի միջով։ Սիֆթեր գյուղի ընակչության մեծամասնութունը (150 աուն) թուրքեր էին, հայերն ապրում էին երկու թաղում (մահալա)՝ Սիմավոնցոց և Պոյուկցոց, ընդամենը 26 աուն։ Հայերը թեե մեծ մասամր սակավահող, սակայն սեփական անտեսության տեր էին, քարաշեն աներով։ Հայկական երկու թաղերն էլ ապահովված էին սաոն ու զուլալ աղբյուրներով։ Բնակչության հիմնական պրապմունքը նույնն էր, ինչ վերոհիշյալ Ֆիրինժուտ գյուղում։

Սիֆթերից սեփական եկեղեցի չունեին, հաաախում էին Ապիոն գյուղի եկեղեցին։ Քարաշեն, քառամյա գպրոցը, հիմնված 1880-ական թվականներին, գտնվում էր Սիմավոնցոց թաղում։ Պուլուբցոց թագից գպրոց գնալու ճանապարհը թուրքական թաղի միջով անցնելու պատճառով, աղջիկ երեխաները գպրոց չէին հաճախում։

1895 թ. թալան-կոտորածին սիֆթերցիներին, ինչպես նաև մոաակա ուրիշ հայկական գյուղերին, պաշապան է կանգնում վերոհիշյալ Մուրադիան-օղլի Օսման բեկը։ Մինչև կոտորածը գագարեցնելու մասին պաշաոնական հրահանգ սաաաալը, իր ապարանքում նա պատասալրում էր հաբևան շաա հայերի։

Չեփնցոց-գեղ։ Սիֆթերից գետի ծովափ, Դոպարակ թուրքական գյուղին հաջորդում էր հայաբնակ այս զյուղը, ջուրջ 25 աուն ընակչութամր, մեծամասնութունը՝ 17 աունը Չեփնցոց աղգատոհմից։ Բացի նրանցից, այստեղ ապրում էին Գարագյուղցիք, Պուլուբցիք և Մալխասցիք։ Չեփնցոց-գեղն անցյալում Ապիոն գյուղի մի թաղն է եղել։ Տարիների ընթացքում այս թաղի աներն ավելացել ու նոր գյուղի է վերածվել։

Այս գյուղի հայերն էլ, թեե սակավահող, սակայն սեփական հողամասեր ունեին, մեծամասնութունը քարակերա աներում էր ապրում ու

հիմնավոր տնտեսության տեր էր: Հողամասերը հիմնականում զարավանդային էին:

1895 թ. ծիկանուցի թուրք հորդաններին հաջողվում է թալանել ու վառել այս դուռի որոշ տներ միայն: Ենթերիվ հիշյալ Օսման բեկի, գլուղըն բնիկներին թալանի չի ենթարկվում ու դուհեր չեն լինում: 1915 թ. եղեռնին բռնադատվող ենթարկվածներից 6 հոգի (3 կին, 3 տղա) փրկվում են Տերախի բրգերի շնորհիվ:

Ապիոն (Աբյան) դուռ հայկական դուռը գտնվում է Կալաֆկա գետի միջին հոսանքի արեմոտքում, Պոնտակոն լեռնաշղթայի գետի Սև ծովը ձգված մի րապուկի՝ Ուզտադի լեռան, ձորերով կտրամած, հարթավայրերից բոլորովին պարկ, թեթև լանջերին: Դառնվում է Տրապիզոնից 7, իսկ ծովափից 3 ժամ հեռավորության վրա: Կարճ ճանապարհով նույն է, ինչ Սիֆթեր դուռը գտնվում է Կալաֆկա գետից կողմում վեր է խալացած Սրնջուրի ավազանում: Ակտնատններից մեկի արտահանությանը, ապիոնցիների տները հնացած ու անշուր փեթակների մոտ, իրարից 500—1000 մետր հեռու, տարածված էին այդ անհարթ ու բնակության համար անհարմար լեռնալանջերում: Չնային բացառությանը այդպես էն անկողնաված նաև Ապիոնի շրջակա՝ Ստմերա, Ֆիրինձուր, Դեֆնցոց դուռերի տները: Ապիոնում ապրում էին խաչատուրցիք՝ 6 տուն, Դահրիմոնցիք՝ 5, Մալխասցիք՝ 7, Խուլաբցիք՝ 6, Պոլիսցիք՝ 3, Զրաբցիք՝ 3 և մեկական տուն Օվակցի ու Տերտերցի աղագետներից, ընդամենը՝ 31 տուն, 250 շունչ բնակչությամբ:

Ապիոնցիք, ինչպես նաև Կալաֆկա գետի հովտում հիմնված հիշյալ գյուղերի հայ բնակիչները, սովորաբար չափավոր ձամշենից ու Սև-գետից փախած համշենահայեր էին՝ իրենց մայրենի բարբառով ու նահապետական-կենցաղային սովորություններով: Այս դուռախումբը եղել է առաջին ու ամենամոտավոր հանգրվաններից մեկը Սև-գետից ճաղուղիով հայերի համար:

1900-ական թվականներին Ապիոնում մարտի հայեր չկային, բոլորն էլ ունեին սեփական հողամասեր ու մեծ մասամբ քաղաքներ տներ: Բնական աճի հետևանքով, այս դուռի մեծամասնությունը նույնպես սակավահող էր դարձել, որի պատճառով անկախ սպառնացող ֆիդիկական վուանդից, շատ աղամարդիկ, ընտանիքները թողնելով հայրենի դուռում, ստիպված էին պանդերխություն գիմել: 1860-ական թվակներ, Ռուսաստան դաղթած արախին համշենահայերի թվում եղել է ապիոնցի մի քանի ընտանիք, որոնք ծովափ են դուրս եկել Նովոռոսիսկի ու Տուապսկի միջև գտնվող Թինկինկա (Շափսուղա) կոչվող վայրում:

Ապիոնցիների գլխավոր զբաղմունքն էր կաշու աշգիներն էին: Կաշուտներում ու տնամերձ հողերում անպակաս էին պտղատու ծառերը՝ տանձ, խնձոր, սալոր և յուրաքանչյուր ասան շուրջն անպայան՝ ծվաղի մշտադալոր ծառերը:

Այստեղ էլ գլխավոր հացահատիկը լազուտն էր: Սննդամթերքների թվում անպակաս էր լոբկի (լոբի), սիվ բոնօաբը (տերեակավոր սև բանջար), լոնթակն ու փոխիմզը: Ապիոնցի գեղջկուհիները համուտ ջուլահներ էին:

Ապիոնը շրջակա՝ Սամերա, Ֆիրինձուր, Չեֆնցոց-գեղ հայկական դուռերի մշակութային կենտրոնն էր: Այստեղ էին գտնվում այդ դուռերի դպրոցն ու եկեղեցին: Գյուղի ս. Լուսավորիչ Եկեղեցին, հիմնված 1850 թ. Տրապիզոնի մոտակայքում, եզակի էր իր կամարով, որի մեջ բնականաբան վալչե (փարշ, կճուճ) էին թաղված՝ արձագանքը ուժեղացնելու համար: Ըստ ավանդության, այդ քարակերտ եկեղեցին կառուցվել էր հիշյալ գյուղերի համատեղ սեփերով: Եկեղեցու ներսում կտանաց համար կառուցվել էր ընդարձակ բարձր պատշգամբ-դահլիճ:

Ապիոնի բարձունքում, ըրակի վրա, կար ավերակ մի ուխտավայր, ուր հավատացյալները գնում էին ուխտի, ծվեններ կապկապում ծառերի ճյուղերին, մատուղ կտրում (ղոհարություն կատարում):

Բացի հայերենից, ուսումնարանում դասավանդում էին թուրքերեն ու ֆրանսերեն լեզուներ: 1895 թ. չարդ-թուլանի օրերին, ապիոնցիք ևս փորձանքից ու կողոպուտից փրկվեցին շնորհիվ նույն Մուրադխան-օղլի Օսման բեկի շրջահայացության ու հեռախոսության:

Դժվար է հավասար, սր Օսման բեկը ալպիսի կառույց միջոցների գիմած լինի ղուտ մարդասիրական զգացմունքներով առաջնորդվելով, քանի որ քան ասարի հետ, հայ ժողովրդի անխախտ շարժումը արժանիքի օրերին, 1915-ին, նա դարձավ հայ ժողովրդի ամենարարարու պահանջներից մեկը:

Ինչ վերաբերում է 1895 թ. նրա ժվենանքն վարձունքին, ակնառաններն այն բացատրում են հետևյալ կերպ: Այդ սարափակի օրերին Շանայի Շաարդաղն բեկերն իրենց առաջնորդ Միթթաղ բեկի գլխավորությամբ գիմված ուժերով պաշտպան են կանգնում շրջակա հայ դուռերին: Միթթաղ բեկը միաժամանակ սուրահաղ է ուղարկում Ուղի՝ իր բարեկամ Օսման բեկի մոտ, որպեսզի նա պաշտպան կանգնի ու թույլ չտա իր հովանու տակ գտնվող հայ բնակչության ու դուռերին որևէ աղետի ենթարկվել, սպառնալով, որ հակառակ տարադատում կդառնան ռուսերի թշնամիներ ու հայերի փոխարեն ինքը միթթաղ կլինի: Վալչեի պաշտպանելու երկրորդ շարժառիթը, համաձայն վերապրած տեղացիների վկայությունների, եղել է Ապիոնի երիտասարդության կտրուկ ահաբեկն ու խղիճությունը: Գյուղի քաղաքի երիտասարդների մի խումբ (Սաֆիան Կոչիկյան, Օվան Չեֆնյան, Բորոս-Հայկ և Թալաթ-Արշակ և այլք) նամակ են գրում Օսման բեկին, ինքրելով պաշտպան կանգնել հարևան հայերին, որի համար ցմա՝ Երախտապարա կլինեն, իսկ եթե այդ քալին

1915 թ. եղեռնին ընդհանրապես ենթարկվածներին 19 հոգի (կանայք ու երեխաներ) փրկվել են Դերսիմի քրդական գյուղերում:

Սամեռան Ապիոն գյուղի շարունակություն էր, որի կենտրոնից մինչև Ապիոնի եկեղեցին մի ժամվա ճանապարհ էր: Գյուղի դիրքը, ընակչության գրադմունքը ոչնչով չէին ասորերվում հարևան Ապիոն, Ֆիրինժուտ գյուղերից: Այս ղուտ հայաբնակ գյուղն ուներ 32 առու, 224 անձ բնակչությամբ: Աղգային ներքին կյանքով (դպրոց, եկեղեցի և այլն) Սամերան Ապիոն գյուղի անրաժան մասն էր: 1895 թ. վերահիշյալ հանդամանքների շնորհիվ, այս գյուղն էլ աղավաղվում է կողոպուտից ու ղոհեր ապուց: 1915 թ. եղեռնից մազապուրծ 15 հոգուց 7-ը փրկվեցին շնորհիվ Դերսիմի քրդերի:

Թուրքերը Քենեսուր (կեղծ հավաադարձ) էին անվանում այն քրիստոնյաներին, որոնք իսլամը պաշտոնապես, առերես ընդունելուց հետո, դարձյալ հավատարիմ էին մնում իրենց նախկին հավատին: Այդպիսիք համարվում էին Մուհամմեդի գավաճաններ և օրենքով դատապարտվում էին մահապատժի:

Համշենհայություն և, առհասարակ, պոնտահայության արյունոտ դեպքերի ժամանակ, մահվան սպառնալիքի առկա առերես իսլամի կրոնն ընդունած հայերի մի մասը, որոշելով աղաաղավանել իրենց հայրենի հավաաը, թողնում էին իրենց գյուղերն ու հասաաավում այլ բնակավայրերում՝ խուսափելով հաաապնդումից ու դաժան դատաստանից:

Թենեսուր հայեր էին Ապիոնի, Սամերայի և այլ գյուղերի շատ հայ դերդասաաններ:

Միսոխոռ³: Գտնվում է Սամերայի հյուսիսային կողմում, նույն՝ Ուղաաղի սարի արեելյան մասում, Տրապիղոնից՝ 5, Տրոնայից՝ 2,5 ժամ հեռավորության վրա: Միսոխոռում կանգուն էր մնացել Պոնաական կայսրության օրերից մնացած, կիրուբար կառուցվածքով, ամրակուռ հունական մի եկեղեցի: Համշենից ու Սե-դետից այս վայրերը դաղթած հայերը այդ շենքը դարձնում են իրենց աղոթավայր: Երկար ասրիներ Միսոխորի եկեղեցին միակն էր շրջակա հայ գյուղերում (Կալաֆկա, Սամերա, Ապիոն, Սիֆթեր և այլն): Ապիոնում եկեղեցի կառուցելուց հետո, Միսոխորի եկեղեցին մնում է Կալաֆկա և Միսոխոր

չդիմի, իրենք չեն կարող երաշխավորել նրա անձի անձեռնմխելիությունը: Այսպես թե այնպես, շնորհիվ Օսման ընկի բանքերի, 1895-ին Ապիոնի գյուղախմբի հայերը փրկվեցին զանգվածային թալանից, հրկիզում-ավերածությունից ու ղոհեր տալուց:

³ Այս գյուղը չպետք է շփոթել Ցամպուլի դետի միջին հոսանքում պանվոդ նույնանուն բնակավայրի հետ:

գյուղերի հայ համայնքին: Պաշտոնական արձանագրություններում՝ այդ կառույցը հիշվում է որպես Կալաֆկա գյուղի երեք եկեղեցիներից մեկը՝ ս. Գևորգ անունով, հիմնված 1820 թ.:

Միսոխորը Համշենից դաղթած հայություն առաջին հանգրվաններից մեկն է: Սե-դետի արյունալի օրերին Ղուռուֆ-օղլու ղոհը դարձավ նաև այստեղ հաստատված հայերի ղգալի մասը: 1895 թ. կոտորածից հետո աղգային ոգին պահպանածների մեծամասնությունը հեռացավ ուրիշ հայաշաա վայրեր կամ Ռուսաստան:

Տրեման գտնվում է Կալաֆկա գետի ծովափնյա մասի արևմայան կողմում, դեպի Բաթում տանող խճուղու վրա, Տրապիգոնից 2,5 ժամ արեվելք: Տրոնան Յոմուրայի վիճակի վարչական կենարոնն էր՝ միգյուրանիսա ավանը: Այստեղ կային փոքր շուկա, սրճարան, պանդոկ, գարնոց, պաշտառ, հացի փուռ, խանութներ, կաղինի ընդունման կետ և այլն: Տրոնայում ապրում էին թուրքեր՝ 40, հույներ՝ 20, հայեր՝ 13 տուն, որոնցից 5 առունը Լուսիկցիք, 2-ը՝ Զուլաքցիք, 3-ը՝ էքշցիք, 2-ը՝ Իսըայելցիք և 1-ը՝ Յոմուքցի, շուրջ 90 անձ: Գյուղն ուներ քառամյա հայկական դպրոց, հիմնված 1880-ական թվականներին:

Եղեռնից փրկված վեց հոգուց երեք պտտանու փրկել-պահել էին թուրքերը, իսկ երեքը ագատվել էին ինքնապաշտպանություն դիմած իւրմբերում:

Տրոնայով վերջանում է Կալաֆկա դետի հովտում գտնվող հայկական գյուղերի ցանկը:

Կալաֆկա լեռան արեմոտյան լանջերին՝ Տրոնային հաջորդում է Կոխալի գյուղը, Տրապիղոնից 3 ժամվա ճանապարհ, որտեղ ապրում էր 30 առուն թուրք և 10 առուն հայ բնակչություն՝ Լուսիկցի, Ալաքցի, Սաղրցի և այլ աղգաառհմերից: Կոխալի հայերը աղգային ներքին կյանքով ամրոգջովին կապված էին Քյան գյուղի հետ, որոնց հետ համատեղ ունեին դպրոց ու եկեղեցի:

Քյան: Քյան գյուղը դրեթե շարունակություն էր Կոխալի գյուղի և գտնվում էր Կալաֆկա լեռան հյուսիսարևմայան լանջերին: Տները դասավորված էին լեռան բարձունքներից մինչև Շանա գետը՝ Տրապիղոնից 3,5 ժամ հեռավորության վրա: Գյուղի 25 առուն հայերից 22-ը Երեմցի, 2-ը Տեմերչի և մեկը Սաղրցի աղգաառհմերից էին:

Գյուղի քարաշեն դպրոցը կառուցվել է 1888 թ.: Դպրոցը համայնական ուժերով կառուցել էին Կոխալի և Քյան գյուղերի բնակիչները:

1870-ական թվականներին Քյան, Կոխալի և

³ «Էշմիածին» ամսագիր, 1966, № 6:

Կալաֆկա դուղերի հայ բնակչությունը միացյալ ուժերով Քիրեղյուզ (Կեռասնոց) կոչվող լեռան գոգոթին, հինավուրց մատուռի տեղում, կառուցում է քարակերտ փառավոր սի եկեղեցի, Համաձայն ուղղափառական տվյալների, ս. Փիլիպոս կոչված այս եկեղեցին հիմնվել է 1656-ին, ըստ երեմիայի, մատուռի հինավուրց անվամբ Գյուղի անուանոթածի մի բլրակի վրա կար ավերակ մի ուխտավար, ուր հավատացյալները ուխտի էին գնում, սոմ վառում, մատաղ անում, ծառերի ճյուղերին հուղուստի կտորներ, տրեխ (շաբուլ) կախում:

Քյան դուղի Շալվալի (Կարապետ) վարժապետ Երեմյանը 1900-ական թվականներին ամառը շրջանում միակ ուսուցիչն էր, որը հատկապես հանդիսավոր օրերին հազնում էր համշնցիների աղյուսին աուրալը՝ երկար, դեանին քսվող փաթկում անդամավորիք (շավար), վրայից ըստիտակ, բրդե երկար դոսի, սրունքներին՝ քուզլալ, վրայից՝ լիշուղ և կալալ, ղլխին՝ սպիտակ կալալալ (բաշլուղ):

Կալաֆկա (հայկական): Այս դուղը գտնվում է Քյանից հարավ, Կալաֆկա լեռան հարավարևմտյան լանջերին:

Տրամիգոնից Կալաֆկա 5 ժամվա ճանապարհ է: Գյուղի 63 առև հայերից 18-ը Ղուկասյի, 11-ը՝ Ջևրմակցի, 3-ը՝ Պողոսյի, 16-ը՝ Նրեմյի, 2-ը՝ Սուրբուրի, 4-ը՝ Արուստյանի, 4-ը՝ Քջի և 4-ը՝ Դեմիրճյանի աղապարհներից էին: Հեռաբերական էին նաև սրանց աղապարհներին կցված փութ-անոնները: Այսպես, Ջևրմակյան Կարապետին անվանում էին «Շոթափ» նամ «Ջոթափ»՝ յոռ թափող, չափազանց աշխատասեր ու ժլատ, առավոտ վաղ դեռ ցողը շթափված աշխատանքի շարսյող, «Կանսուղիք»՝ արյուն չսիրողներ, սխերիմ թշնամիներին առանց արյունահեղության հաշակեցողներ և այլն:

Կալաֆկայում դուղություն ունեին հետեյալ թաղերը. էքջոց՝ գյուղի ամենահեռավոր ծայրամասը, Ղուկասցոց՝ դուղի կենտրոնական մասում (Տանձուտ):

Ինչպես Կալաֆկայի, այնպես էլ վերոհիշյալ Կոխալի, Քյան, Տրեմա դուղերի հայերի մեծամասնությունը XIX դ. վերջերին սեփական հողադասեր ունեին, որը նրանց իրավունք ու հնարավորություն էր տվել քարաշեն, հիմնավոր տներ կառուցելու և սեփական անտեսություն հիմնելու: Բնակչության հիմնական ու եկամտաբեր զբաղմունքը կաղնուտների մշակումն էր, որոնց եղբորին և իրարից զգալի հեռավորությամբ աճեցնում էին նաև պողատու ծառեր (տանձ, խնձոր, սալոր և այլն): Տնամերձ հողերում ունեին թղենի, ծվա-

ղենի և խաղողի որթեր, որոնք ազատ թողնում էին ծառերն ի վեր: Յուրաքանչյուր ընտանիք սեփական կարիքները բավարարելու համար զբաղվում էր նաև դաշտամշակությամբ, բանջարաբուծությամբ, անասնապահությամբ, կաթնատնտեսությամբ: Հավաքությունը թեև առաջին հայացքից աննշան, սակայն չափազանց էական և օգտակար զբաղմունք էր: Ամեն ընտանիքի 3—10 փեթակ ունենալը համարվում էր պարտադիր ու անհրաժեշտ: Կանայք հմուտ ջուհիներ և ձեռագործ անողներ էին:

Բացի երկրագործությունից, Կալաֆկայում զբաղվում էին նաև կղմինդրագործությամբ: Ղուկասյան եղբայրների կղմինդրի արհեստանոցի համբավը տարածվել էր գյուղի սահմաններից շատ հեռու: Հայտնի էր նաև կալաֆկացիների պասաբաստած կոյճեյի (փալտածուխը), որը բաղաբույս վաճառվում էր ամենաբարձր ղեկերով: Դուկասցիք միաժամանակ հմուտ դարբին-ղինագործներ էին: Նրանց հետնորդներն այժմ ապրում են Անապայի շրջանի Հայկաձոր դուղում:

Կալաֆկացիներն սկզբնապես օգտվում էին Միսոխորի հինավուրց քարակերտ հունական եկեղեցուց: 1880-ական թվականներին Քիրեղյուզ սարի գագաթին համայնական ուժերով նոր եկեղեցի կառուցեցին¹⁰, Հին դերեղմանոցի մոտ (Տանձուտ թաղում) կար նաև փոքր մատուռ, որն, ըստ բանավոր վկայության, հիմնել են սեղեծացիները:

Կալաֆկայում ուսումնարան դուղություն է ունեցել 1850-ական թվականներից: Մինչև 1891թ. դասավանդումը կատարվել է հին մեթոդներով՝ առաջնություն տրվելով կրոնական առարկաներին: Դուղությունը հիմնովին փոխվում է հայտնի հասարակական դործիչ ու փորձառու մանկավարժ Մկրտիչ Գարադաշյանի՝ 1894 թ. այս դուղը ուսուցչի պաշտոնով պալու օրից: Նրան հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում շուրջը համախմբել գյուղի առաջադեմ երիտասարդներին: Նա դասավանդում էր քաղաքի գաղոցի ծրագրի մանկավարժական վերջին պահանջների համաձայն: Աղջիկները տղաներին հավասար սկսում են զարգացնել, Հասակավորների համար րաց է անում

¹⁰ Ըստ «Էջմիածին» ամսագրում (1966, № 6) հրատարակված ավանդների, Կալաֆկա դուղում 3 եկեղեցի է եղել: Համայնական է գրանցից մեկը Միսոխորի եկեղեցին է, քանի որ Միսոխոր դուղը եկեղեցիների ցուցակում բացակայում էր: Հիշելու է, իսկ երկուսն այն մատուռներն են, որոնցից մեկը՝ Քյան, երկրորդը՝ Կալաֆկա դուղում էր գտնվում: Հիշելու է ամսագրում այդ եկեղեցիների անվանված են ս. Կոստանի (Քյանի մատուռը, հիմնված 1825-ին), ս. Գևորգ՝ հիմնված 1820 թ. (հավանաբար, Միսոխորի եկեղեցին) և ս. Փիլիպոս՝ հիմնված 1650-ին (Քյանի մատուռը), ս. Պողոսը՝ հիմնված է 1825 թ. (Քիրեղյուզի եկեղեցին):

գրագիտության երեկոյան գասրնթացներ, կաղ-
մակերպում գինավարժության ուսուցում: Դժրախ-
տաբար նրան չի հաջողվում մինչև վերջ նվիրվել
իր սիրած գործին: 1895 թ. կոտորածին նա ղոհ-
վում է քաղաքում՝ զենքը ձեռքին ջարդարարների
զեմ պայթարելիս: Նրան հաջորդարար փոխարի-
նում են վերոհիշյալ Կարապետ Շալվարլին՝ Քյան
գյուղից, տրապիզոնցի էդվարդ Հրսայանը, հա-
մագյուղացի Պողոս Պողոսյանը (վերջին երկուսը
Տրապիզոնի Աղզալին վարժարանի շրջանավարտ-
ներ), վանեցի երիտասարդ ուսուցիչ Աուրեն Պար-
թեյանը և տրապիզոնցի Վահե Ճգնավորյանը, որը
ինքնապաշտպանական խմբերի հետ սար ըարձ-
րանալով սպանվից փրկվեց:

4. Բանասաց Վարդան Պետրոսի Ղուկասյան (Կալաֆկա
գյուղից):

1895 թ. կոտորածի օրերին, շնորհիվ Շանա-
յի Շատրրղազե թուրք ռեկերի ղինված ուժերով
հայերի պաշտպան կանգնելուն, ինչպես Շանա,
այնպես էլ Կալաֆկա գյուղերը ղանգվածային
թալանի ու ավերածության շենթարկվեցին: Կա-
լաֆկացիք ընտանիքներով լեռները ըարձրանա-
լով, ղինված ուժերով հսկում էին գյուղը: Կալա-
բաբա և Արսեն թրքական գյուղերի հրոսակնե-
րը ճավգար-Ալիի գլխավորությամբ մտնում են
Կալաֆկայի Տանձուտ թաղը, 2—3 աուն հրկիղում
ու սկսում են թալանը: Դյուղում մնացած պահա-
պանները կրակում են թալանիչների վրա, որոնք
խուճապի մատնված հեռանում են: Իմանալով

կառարվածի մասին, Միքթաթ ռեկն իր երիտա-
սարդ որդուն՝ Շեֆթթ ռեկին ուղարկում է ճավ-
ղար-Ալիի մոտ, ղգուշացնելով, որ՝ «Ով համար-
ձակվի իր շրջանի հայ գյուղերին մոտենալ, ոգջ
չի վերաղանա»:

1915 թ. կալաֆկացի աասը երիտասարդից
բաղկացած մի խումբ Հովհաննես (Կրակ-Նանես)
Ղուկասյանի գլխավորությամբ, շենթարկվելով
բռնագագթի մասին Տրապիզոնից արված կլտ-
րուկ պահանջին, ղենքը ձեռքին ըարձրանում է
սար, փայլուն էջեր ղրելով յոմուրացիների գոյա-
մարանրում: Նրանց հետ էր նաև գյուղի ուսուցիչ
Վահե Ճգնավորյանը: Այդ խմբին են միանում
Սրրղանալիի սպանգից փախած երկու կին ու մեկ
աղամարդ: Բռնագագթից վերագարձած վեց հո-
պին փրկվել էին քրղերի շնորհիվ:

Շանայի գյուղախումբ: Յոմուրայի վիճակում
ապրող հայության ինչպես աշխարհագրական,
նույնպես և սոգգային կյանքի կենարոնը Շանայի
գյուղախումբն էր՝ Կյուշանա, Մինկիլա, Աարայլոր
ու նրանց սահմանակից Կալաֆկա, Ապիոն գյու-
ղերը, որոնց մեջ, շնորհիվ իր աշխտրնագրական
ղիրքի ու ղուտ հայարնակ լինելուն, առանձնահա-
աուկ տեղ էր ղրավում Կյուշանա գյուղը: Շանա,
Մինկիլա և Կյուշանա գյուղերը գտնվում էին Շա-
նա գետի ծովափնյա մասում՝ մինչև Կյուշանա
գետի աղունքները, Ուղտաղի լեռան ծովահայաց
թեի հարավարեելյան լանջերին: Կյուշտնա ու ձո-
շարա գետերի միջե, ծովափից շուրջ երկու ժամ
հեռու փոված է խիա անտառածածկ Արգուլայի
սարը, որը եղեոնի աարիններին հիշարժտն վայր
ղարձավ: Այս սարից սկիզբ առնող բաղմաթիվ
աղբյուրներն ու վաակները թափվում են վերո-
հիշյալ գետերը:

Տրապիզոնից Շանա ու Փոքր Սամարոբաա
(Աարայլար, Աֆյանձ) գյուղերը աանող ճանա-
պարհը ըաժտնվում է Գովաթայի կամուրջի արե-
մրտյան կողմից:

Շանա (Շաւա)¹¹: Գովաթայից ղեպի Շանա
գյուղը աանող ճամփան աւցնում է համանուն
գետի ընթացքով: Կամուրջից շուրջ կես ժամ հե-
ռու՝ Մաղարա-օղի (Քարայրի առջե) կոչվող վայ-

¹¹ Թեև Կյուշանա և Մինկիլա գյուղերը նախկինում եղել
են Շանայի թաղերը, սակայն նրանք մեծաղև և ինքնու-
րույն գյուղեր էին ղարձել: Այնուամենայնիվ, պաշտոնական
գրություններում շատ անգամ հիշվում են միայն Շանա ա-
նունով:

Հարկ է նշել նաև, որ խոփա քաղաքի մոտ ևս կա համ-
շենահայ Շոնա գյուղ: Հաղանական է. որ ինչպես այս երկու
գյուղերի, այնպես էլ Յոմուրայի վիճակի Կյուշանա գյուղերի
հեռավոր նախնիները գաղթել են Համշեն գավառի Կոշանա
գյուղից:

րում, դեպի ափին բարձրացած մի ժայռակտորի վրա, մինչև մեր օրերը (1915 թ.) ցցված մնացել էին երկաթյա սյուներն և օղակները։ Ավանդարար պատմում են, որ ժամանակին ծովը հասած է եղել այդ վայրերն ու վերոհիշյալ երկաթե ցից-օղակներին ամրացնում էին նավերը։ Այստեղ իրար են միանում Շանա դետի երկու ճյուղերը՝ Կյուշանա և Մեծ Սամարուքսա դետերը։ Մաղարա-օղից սկսում է բարձրանալ Բեկ-ատումի (Բեկի քայլ) կալոդղ, սրբառաջ քարերից կառուցված, շուրջ մեկ մետր լայնքով քարուղին¹², որը մոտ 2 կմ երկարություն ունի և հասնում է մինչև Մինկիլա գյուղի սահմանը։ Դեպի միացման անդից ըսկըսում են Շանա և, մասաուր, Սարալար գյուղերի՝ Յոմուրայի վիճակի ամենահարմարավետ ու տրդասարբեր հողամասերը։ Նսարդաղե բեկերի նախորդները այս գյուղերի լավություն հողամասերը թողնելով իրենց սերունդներին, հետագուր ու Կվույր մշտակիլի անտառածածկ հատվածները ծախել են իրենց նախկին հայ մարաբաներին։ Շանայում հայերը սակավաթիվ էին՝ ընդամենը 7 ընտանիք։ Շանայի երկու թաղում (մեծ ու փոքր), բացի հայերից, ապրում էին թուրքեր՝ 21 տուն, այդ թվում Շաաըրվաղե բեկերի առհմից 5 տուն, և 8 աուն հույներ։

Այս գյուղի սակավաթիվ հայկական համայնքը սարալարցիների հետ համաանդ ուներ փառավոր եկեղեցի ու օրինակելի դպրոց։

Սարալար¹³, Հսա երևույթին, այս գյուղում են իրենց առաջին սուլարանքները կառուցել շրջանի կալվածատեր սղաները, որտեղից և այն ըստացել է իր կոչումը¹⁴։

Տրալիդոնի մոտակա հայկական ամենահին շարժան գյուղերից մեկը Սարալարն էր, որն աչքի էր ընկնում նաև իր մշակութային կյանքով։ Այս գյուղում է սկսել իր հասարակական-մանկավարժական դործունեությունը անվանի բանասեր

¹² Սարալար գյուղի նախկին բնակիչ հարդանյան Արուստյան ճանապարհի շինարարության մասին պատմում է, որ ճանապարհը շինվել է իր պապի օրոք՝ 1850-ական թվականներին։ Շինարարությունը նախաձեռնել էր ժամանակի տնտեսահիշակավոր կալվածատեր Շատրդաղե Ահմեդ բեկը։ Նա կարդաղել էր չրջակա գյուղերի բոլոր բնակիչներին՝ թուրք, հույն, հայ, անխորի մասնակցել ճանապարհի շինարարությանը և, օրինակ ծառայելով, առաջին քարերը (մի քայլ) իր ձեռքով է անդաղել, այստեղից էլ ճանապարհն ստացել է այդ անունը։

¹³ Սարալարն ու նրա հարավարևմտյան մասում դանդող Աֆյանի գյուղը միասին կոչվում էին Փոքր Սամարուքսա։ Բեն Ստրալար գյուղը վարչական բաժանումով Փոքր Սամարուքսայի մի գյուղն էր, սակայն, իրականում այդ գյուղն այնքան սերտ էր կապված Շանայի հետ, որ համարվում էր նրա անբաժան մասը։

¹⁴ Թուրքերեն սարալ՝ աղարան, դղյակ բառից։

Ս. Հայկունին։ Իր արկածալի կյանքի մեծ մասը այս գյուղում է անցկացրել Ս. Հայկունու «Հուսնիցի Արքիոմ» դրքի իրական հերոսը՝ նաև Արքիոմը։ Ս. Հայկունին Սարալարի դպրոցում դասավանդել է շուրջ 8 տարի՝ 1864—1872 թ.։

Սարալարի (Փոքր Սամարուքսա) ու Բենդորոս եկեղեցին հիանվել է 1837-ին, որն սկզբում եղել է հինավուրց հունական փոքր մատուռ։ 1870-ական թվականներին, նույն վայրում, սարալարցիները հարևան՝ Սֆյունձ, Մինկիլա գյուղերի բնակչության մասնակցությամբ կառուցում են փառավոր քարաշեն եկեղեցի։ Շենքի կառուցման դործում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև գյուղի ուսուցիչ Ս. Հայկունին։

Սարալարցիների, ինչպես նաև շանացիների տնտեսության հիմքը կաղնուաններն էին, որոնք այստեղ առատ ու բարձրորակ ըկըք էին տալիս։ Կաղնուտների մեջ ու եղրերին նսւը շարքերով աճեցնում էին պտղատու ծառեր՝ տանձ, սալըր, խնձոր ու խաղող, տնամեքձ հողերում՝ թուղ, ծվաղ։ Չափաղանց հարպի էին Սարալարում և հարևան գյուղերում աճող քաղցրահամ Սինոպ ու Յոմուրա տեսակի խնձորները։

Բացառիկ երեույթ էր Հովսեփյան Սարգսի՝ արարների համառ փորձով սղնվացրած մալմուրգի (շաղանակ) տեսակը։ Անտառային վայրի շագանակից նա սաացել էր մշակվի տնային շագանակ, որի պտղի յուրաքանչյուր հատիկը անառալինի համեմատությամբ 4—5 անգամ մեծ և համեղ էր լինում։ Հովսեփյանների թաղում այդ ծառերի հատուկ պուրակներ էին աճեցրել։

Հացահատիկներից գլխավորը կիպտացորենն էր, որի հետ համաանդ մշակում էին նաև անհրաժեշտ բանջարեղներ՝ բանջար, լոբի, դդում, բոգկ, բաղուկ (ճակնդեղ) և այլն։

Անասնապահությամբ, հավաքուծությամբ ու մեղվարուծությամբ զրաղվում էին ընտանիքի սննդի կարիքը բավարարելու սահմանում։

Սարալարցիներն զրաղվում էին նաև շերամապահությամբ։ Նրանք մշակում ու բամբակախառն թելից թանկարժեք կաավեղեն էին գործում։

Մինկիլա գյուղը գտնվում է Արդսւլա սարի հարավարևելյան լանջերին, Կյուշանա դետի միջին հոսանքի արևմայան ափին Տրալիդոն քաղաքից երեք ժամ հեռավորության վրա։ Գյուղի կենաընական մասը, որտեղ կառուցվել էին ուսումնարանն ու եկեղեցին, հարմարավետ հողամասեր ուներ, մնացյալը, հատկապես հարավը՝ զեպի Կյուշանա, խիստ թեք ու խորխորատներով կտրված վայրեր էին։ Շանա գետից Մինկիլա ձղվում էր Բեկ-աաումի կոչվող ճանապարհը։ Համշենահայերն այս վայրերն են փախել XVIII դ.

սկզբներին՝ Սե-գետից, Տասնյակ աարիններ ընկերի հողերի վրա մարարաններ լինելուց հետո, դարձել էին սեփականատերեր:

Ինչպես ասվեց, անցյալում Մինկիլան Շանա գյուղի մի թաղն էր: Տարիների ընթացքում այդ տեղի բնակչությունն աճել ու դարձել էր առանձին՝ համարյա ղուա հայարնակ դյուղ: Եղեռնի նախօրյակին այստեղ ապրում էր միայն երեք տուն թուրք, իսկ հայերը 43 տուն էին:

Մինկիլացիների ղրաղմունքն ու երկրադործական գործիքները նույնն էին, ինչ որ հաջևան սարալարացիներին:

Դաշտամշակության համար անառնները մաքրելիս, ծառերի, փշերի ու թփերի մեջ ծինկիլացիք հայտնաբերում են հինաշուրց, ժողովրդի ասելով, ճննեվիղներից (ձննովա) մնացած կիսավեր, քարուկիր կառուցվածքով եկեղեցի: Ըստ ավանդության, քանի որ հայերը մաքրարաններ էին, խնդրում են կալվածաժառիտը՝ Շաաբրղադն Ահմեդ բեկին՝ իրավունք առ շենքը դարձնելու աղոթավայր ու շրջակայքի հողամասը՝ գերեզմանոց: Կառանալով բեկի համաձայնությունը, շրջակայքում ապրող հայերը հիմնում են ս. Գևորգ եկեղեցին (մոտավորապես XVIII դ. կեսերին): 1870-ական թվականներին գյուղում հիմնվել է ուսումնարան: 1909 թ. չարանենդ մարդկանց ձեռքով հրդեհվեց գյուղացի կիսափայաաշեն շենքը: Ուսումնաանչ գյուղացիք միահամուռ ուժերով հին շենքի փոխարեն կառուցեցին բարեկարգ ու լուսավոր մի դպրոց: Մեկ ասրի աշակերանները հաճախեցին հարեան Կյուշանա ու Սարալար դյուղերի դպրոցները: Սկսած 1905 թ. դյուղի դասառուները հաջորդաբար եղել են Կակոսյան Տիգրանը, Օդապաշյան Պետրոսը (վեցմաս), Դուկասյան Պողոսը: Օդապաշյանը Մինկիլայում պաշտոնավարած տարիներին Աաբալարի դպրոցում երգի դասեր էր աալիս: Տիրատուրյանն ու Օդապաշյանը միասնալով դիմադրական ուժերին, բարձրացան լեռներն ու, հերոսաբար մասնակցելով գոյամարտերին, եղեռնից փրկվեցին: Այսպեղի բոլոր ուսուցիչներն էլ ավարաել էին Տրապիզոնի Աղդալին վարժարանը:

1895 թ., շնորհիվ կյուշանացիների և ծինկիլացիների միասնության, ինչպես նաև Շաաբրղադն բեկերի՝ բացահայտորեն հայերին լաշապան կանգնելուն, Մինկիլան նույնպես թալանի չենթարկվեց ու ղոհեր չավեց:

1915 թ. Մեծ եղեռնին, ծինկիլացիք ամբողջությամբ կանգնեցին բռնագաղթի չենթարկվելու կողմնակիցների առաջին շարքերում: Նրանք ընտանիքներով քաշվեցին լեռները, հաջևան գյուղերի հետ կաղմելով դիմադրական կաղմակերպ-

ված ձակատ: Միայն Տրապիզոն քաղաքի խարված դեկավարների հորդորների հեանքով, նրանք էլ համաձայնվեցին ենթարկվել պետականորեն խոր մտածված, քողարկված բռնագաղթ-կոտորածին: Մինկիլացիներից մի խումր երիտասարդներ, չենթարկվելով ընդհանուր ցուցումներին, մնացին հայրենի լեռներում մինչև վերջ պայքարելով վայրագ ջարդարանների դեմ, դարձան դոյամարտերի խիղախ մարտիկներ:

Կյուշանա Շանայի դյուղախմրի ամենահեռավոր ու լեռնային գյուղն էր՝ Տրապիզոնից 4 ժամ հեռավորության վրա: Այն դոնվում էր համանուն դեաի արևմուտքում՝ Ուլտաղի լեռան հարավարեելյան բաղունկի վերին լանջերին: Հյուսիսում Մինկիլայից սահմանաղատվում էր անգրեհախոր ձորով, որն այդպես էլ կոչվում էր՝ Տերինիրմաք (խոր-ձոր): Հանդիպակաց արեելյան կողմում Կալաֆկա հայկական դյուղից բաժանված էր Կյուշանա գետով: Արեմուտքում՝ թուրքախառն հայկական ճոշարա ու Աֆյանձ գյուղերից սահմանագաղած էր ստվարախիտ անտառներով ու այդիներով, հարավ-արեելքից մուգտալի լեռներով՝ Սամերա և Ապիոն հայկական գյուղերից:

Գյուղի մակերեսը, քիչ բացառությամբ, ձորերով ու բլուրներով (օղ) կտրտված, թեք լանջերից (պառակ) է բաղկացած:

Կյուշանան ուներ չորս թաղ (մահալա)՝ Խաչատուրցոց թաղ՝ գյուղի հյուսիս-արեմուտքում, մուղունցոց-օղ (անունը ստացել էր թաղում հիմնականում Երկանյանների՝ Ուղունցոց ապղատոհմըն ապրելու պատճառով), Խաչի թագ՝ գյուղի կենարոնական մասը, որտեղ կառուցվել էին դյուղի քարակերա վարժատունն ու եկեղեցին: Ամենահեռավոր՝ Տերե-բաշի թաղը պանվում էր կենտոնից մի ժամ հեռու, դետի վերին ակունքների մոտ, Ուղաաղի նախավերջին լանջերում: Կյուշանա ու ճոշարա դյուղերի արանքում դոնվող Խարմանլար (Կալեր) կոչվող բնակավայրը, թեպետ վարչապես ենթակա էր ճոշաբային, սակայն լուգային-մշակութային ներքին կյանքով Կյուշանայի անրաժան մասն էր կաղմում: Բացառիկ վայր էր Խարմանլարի և Կյուշանայի միջև տարածված, շուրջ 4 քառ. կմ աարածությունը թարաքիլիի փոս¹⁵ կոչվող սարահաղթը:

Տրապիզոնից Կյուշանա գնալու զրաասային ճանապարհը անցնում էր Մինկիլա գյուղով: Բացի այդ, կար նաև լեռնային արահեա, որն անցնում

¹⁵ Կենտրոնի ու այս թաղի իրարից բաժանող խիտ անտառածածկ զանգվածը եղևնի ժամառակ ինքնապաշտպանության դիմած հարեան շանաղիների ապահով ապաստարաններից մեկը դարձավ (Խալաֆի թոր., բաաղի՝ սահրագործ): Փոս՝ համշնդու բարբառով՝ հարթավայր:

Հոշորաւ—Կրոմիւս—Չեֆանոզ գլուղերով ու
ջնում ուղղակի Տեղեւմեն-տերե դեպի ղրխալոռ
ամուրքի մոտ:

Կուշանայից լեռնային կարն ճանապարհը
գլխում էր դեպի Հայկական լեռնաշխարհը, դեպի
Բարձր Հայք՝ Բարերգ, Էրզրում, Մինչև Բարերգ
արահան անցնում էր Հետևյալ վայրերով՝ Ուզ-
նայ (1 ժամ)—Չաղթլի (2 ժամ)—Սիֆթերի սար
(3 ժամ)—Ուղուն-Կամարուզ (Սրկար-լաշուտ, 4
ժամ)—Սևալի-Կայա (Արձաղանքոզ, Աղվիտ ա-
ղաւաթ, 5 ժամ)—Սրղանլի (Նդինջնոց, 7 ժամ)—
Խոշիկի դուղ (8 ժամ): Կուշանայից մինչև այս-
նակ (Կիմիշկի) սառ առաջին մեծ հանգրվանն էր,
բոսկղ կալին ձիերի արտոններ, սլաւառներ, իւ-
րութիւն, սառնորակ աղբյուրներ: Այնուհետև ճա-
ւորարհն անցնում էր Խային-Կետուղ (9 ժամ)—
Կուշակ-Նիֆե-Կաղսիւի սարահարթ (10 ժամ)—
աշ-բլսփուր (12 ժամ)—Չորախ-դուղ (13 ժամ)—
Յափուզ-դուղ (14 ժամ)— Թոնարուղ (Հու-
արնակ դուղ, 16 ժամ)— և Խարտակ-Բալախոր-
ձուտ (Օձուղ) գլուղերով, որտեղից շուրջ 24 ժամ
խառ հասնում Բարերգ:

Կուշանան անխառն հայարնակ գլուղ էր, 56
նից լայնակցած, որոնք հետևյալ աղպատհմե-
ից էին՝ Հուսեփի, Խաչատուրի, Օրսուղի, Տեր-
կույի, Երևմտի, Պալսեցի, Չաքարցի, Նրկանցի,
Կիմիշի, Մուրադի, Թոռլաքցի, Ղուկասցի, Էքշի,
Լրմակցի, Կարդանցի, Գահրիմոնցի:

Կուշանացիք ամբողջութեամբ Համշենից ու
Կեփեից փախած համշենահայեր էին, որոնց
ի մասն ուղղակի այս դուղն էր եկել, իսկ մյուս-
երը նախ հիմնվել էին Ֆիրիմուտ, Ապիոն դուղ-
երում, ապա փոխադրվել Կուշանա¹⁶:

Թեպէս կուշանացիների մեծ մասը սակավա-
ն էր, այնուամենայնիվ, արդեն XIX դ. վերջե-
ին լեռնաշխարհի զբաղեցրած մեծամասնութիւնը սե-
ռական հողամասեր էր ձեռք բերել, որի շնորհիվ
նորավորութիւն էին ստացել հիմնավոր տնե-
կատեսութիւն ունեւնելու, քարաշեն տներ կառուցե-
լու: Քարաշեն առն ունենալն անհրաժեշտութիւն
էր ոչ միայն կենցաղային նկատարումներով,
այլևս պաշտպանողական տեսակետից: Կային նաև
սովոր անասնաւթիւններ, որոնք ապրում էին

խղճուկ հիւղակներում: Կուշանացիք ևս հողը
շահում էին միայն ձեռքի դրծրքներով (լեխար,
փեւատ և այլն), ու զբաղվում դուղատնտեսու-
թյւն նույն գլուղերով, ինչ հարեան Միւնկիւս և
Սարալար գլուղերում: Այստեղ ավելի էր զարդա-
ցած անասնապահութիւնը, քանզի կուշանացի-
ներից շատերը Ուղտաղի բարձունքներում ունեին
սեփական խոհաբաններ, արոտավայրեր (մեզրե),
ուր վաղ դարնան ու աշնան ամիսներին արածաց-
նում էին անասուններին: Մեծաքանակ ոչխար,
ալծ պահողները սակավաթիւ էին, սակայն 3—10
ոչխար պահելը սովորական երևույթ էր:

Կային տնտեսութիւններ, որոնք, որպէս օ-
ժանդակ աղբյուր, զբաղվում էին ածխադրծու-
թյամբ, ջորեպանութեամբ: Կանանց համար ջուլ-
հակութիւնը անհրաժեշտ ու պարտադիր զբաղ-
մունք էր:

Կուշանացիների առաջին համայնական շենքը
եղել է ջրաղացը, որը XIX դ. կեսերին կառուցել
էին Կուշանայի և հանդիպակաց Կալսիկա գլու-
ղի (այն ժամանակ հայիվ շուրջ 20 տուն) բնա-
կիւնները: Այդ ժամանակից ի վեր, համասարա-
պէս ջրաղացից օգտւում էին Երկու գլուղի բնա-
կիւնները: Ջրաղացում երբեք ո՛չ ջրաղացական և
ո՛չ էլ պահապան է եղել: Այդպէս էր մինչև վերջ
(1915 թ.): Յուրաքանչյուր տնտեսութիւն իր ե-
ղիպատարները ինքն էր աղում և Լթե սպասող
կամ հերթ շէր լինում, դուրս դրսից փակում
(մանդալում) ու դնում էին՝ աշնակա որ վայրի
դաղաններ շմանեին ներս: Ջրաղացի քարերը
սրելը (կտնելը) կամ այլ վերանորոգումներ կա-
ւարում էին միասնական ուժերով:

1908—1909 թթ., մեկ տարվա ընթացքում,
սրբաւաշ քարերով զարդացի նոր ու հարմարավետ
շենք կառուցվեց՝ գլուղի առաջադեմ երիտա-
սարդութեան ու ամբողջ բնակչության մասնակցու-
թեամբ:

Կուշանացիների ստաշին աղոթարանը եղել
է հինավուրց մի փոքր, անշուք մատուռ՝ ուրտա-
անդին: 1890-ական թվականներին նույն վայրում
կառուցում են քարակերտ նոր Եկեղեցի: Բացի
կուշանացիներից, շինարարութեան մասնակցում
են նաև հարեան Միւնկիւս, Լեֆանձ, Կալսիկա
գլուղերի բնակիւնները: Պաշտոնական ավայրերով,
Կուշանայի ս. Դեորդ Եկեղեցին հիմնվել է 1774
թ.: Այսպիսով, մինչև այս եկեղեցու կառուցումը,
հարյուր ամարուց ավելի, որպէս աղոթատեղի և
ուխտավայր ծառայել էր հինավուրց մատուռը:

1895 թ. արլունայի օրերին, շնորհիվ շանա-
ցիների կաղմակերպված զինված դիմադրութեան,
հայրենասեր ու քաջ Չալուք Պողոսի (Հովսեփյան)
հեղինակութեան ու Շաարդաղե րեկերի հայա-

¹⁶ Վայրերի հեռավորութիւնը հաշվւած է Կուշանա
ուղից:

¹⁷ Տողբիս հեղինակի Կարապետ և Մանաթ պապերը՝
եղել հորս, մյուսն էլ մորս կողմից՝ Թոռլաքյաններ (Թուր-
քերէն՝ քուլալ—պարթեւ, թէկնեղ) են եղել, որոնք ավանդա-
ստ պատմում էին, որ իրենց նոխնիները Համշենից Սե-
ւա, ապա Ապիոն, որից հետո Ֆիրիմուտ գաղթած համ-
շենայիկ են եղել, որոնք հետո հաստատվել են Կուշա-
նայում:

պաշտպան քաղաքականութիւն, Կյուշանան, Մին-կիլուն, Սարալլար բոլորովին ղերծ մնացին թա-լանից ու կոտորածից, իսկ Կալաֆկան, Աֆյանձը, Ճոշարան տննշան վնաս ու ղոհ ունեցան:

1915 թ. եղեռնին Շանայի ու մոսակա գյուղերի գիմագրական ուժերի կենարոնը Կյուշանան էր: Չալուք փառ կոչված վայրում, 20 տարի ա-ռաջ, 1895 թ. կոտորածի ժամանակ ապաստանել էին կյուշանացիք: Եղեռնից խուսափելու հաս-տատ որոշումով, նորից այսանդ քաշվել էին Կյուշանայի, Մինկիլայի, Սարալլարի և Աֆյանձի ամբողջ հայ բնակչությունն ու ղինված ուժերը: Վերջին օրը, հավատալով քաղաքից եկած միա-միա պատվիրտների թախտնձագին խնդրան-քին, ընտանիքների մեծամասնությունը վերա-պարձավ տուն: Այնուամենայնիվ, մի խումբ ըմ-բոստներ կտրականապես հրաժարվեցին ենթարկ-վել պետական հրամանին ու որոշեցին մնալ լեռ-ներում:

Լեւներում ապաստանած 25 հոգուց 18-ը փրկվեց շնորհիվ շուրջ մեկ ասորի շարունակվող հայգուկային գոյամարտերի: Բոնագաղթի են-թարկվածներից չորս հոգի ազատվեցին քրդերի, երկուսը՝ թուրքերի օգնությամբ:

Աֆյանձ գյուղը գտնվում է Սարալլարի հա-րավում, Արգուլա լեռան արեմայան լանջերին, Տրապիզոն քաղաքից չորս ժամվա ճանապարհ հեռավորության վրա: Արեւելքից՝ Կյուշանայից ու Մինկիլայից սահմանադրւած է Արգուլայի լեռ-ներով: Եղեռնի նախօրյակին գյուղում ապրում էր 16 աուն թուրք, 9 աուն հույն, 28 աուն հայ: Հա-յերը Քյոսեցի, Թալսուղցի, Կակոսցի, Մավիցի, Վայիզցի, Գահրիմոնցի և Պողոսցի ազգաառհմե-րից էին:

Շուրջ 10 ասորի՝ 1886—1895 թթ. Աֆյանձում եղել է փոքր քաղաշեն երկամյա վարժարան: Նյութական անապատհուծության հետեւանքով դըպ-րոցը փակվեց, և աշակերաությունը անցնելով շուրջ մեկ ժամից ավելի ճանապարհ, հաճախում էր Սարալլարի դպրոցը:

Աֆյանձի հայերը ևս սեփական հողամասեր ունեին. տների մեծ մասը քարաշեն էր: Աշխա-տանքի գործիքներն ու զբաղմունքը նույնն էին, ինչ հարեան Սարալլար գյուղում:

1895 թ. Աֆյանձի հայերը ևս աղեակից փրկ-վեցին շնորհիվ Շաալըղագե բնկերի հոգատարու-թյան:

Շանա ու Փոքր Սամարուքսա (Աֆյանձ, Աս-րալլար) գյուղերում հնագույն պոնաացիների, հույների, ճննովացիների ժամանակներից մնացել էին ռաղմաթիվ փոքր ու մեծ ուխաավայրեր ու մաաուռներ: Մեր օրերում՝ եղեռնի նախօրյակին,

ղրանցից հայտնի էին միայն մի քանիսը. մեկը գտնվում էր Շանայի «Ռեկի-քալլ» կոչված երթու-ղու (քարուգու) արեւելյան կողմում, 20 մետր ճա-նապարհից հեռու, ըարձունքի վրա: Մի ուրիշ՝ ավելի մեծ մատուռ գտնվում էր նրանից 300 քալլ ղեպի արեւելք: Սրանց պատերը ներսից անջինջ, փայլուն ներկերով նկարաղարգված էին կրոնա-վորների նկարներով: Երկուսն էլ մոսակա ընա-կիչների՝ հայերի և հույների պաշտած սրբավայ-րեր էին. այսանդ ուխտի էին գալիս, մոռ վառում, հագուստի կտորներ կախում ծառերից ու թփերից, մաաաղ կառում: Մի քանի այլ սրբաանդիների հիմքերի հեաքեր ևս կային այլ մաաուռների շրշտկայքում ու Սարալլար գյուղում: Ինչպես վերը հիշվեց, ուխաավայր-մաաուռներ կային նաե Սարալլար և Կյուշանա գյուղերի եկեղեցիների տեգում: Մի կիսավեր սրբավայր էր մնացել Ար-գուլա սարի գագաթին, որը գոյամարտերի ժա-մանակ մեր գլխավոր ղիտակետն ու պաշապա-նական պարիսպն էր: Ամենամեծ ու ամրակուռ աղոթավայրը Մինկիլայի հինավուրց եկեղեցին էր:

Շանայի մոաերքում միակ գործող ուխաա-վայրը գտնվում էր Այաղմա կոչված հանքային ջրերի մոտ՝ Մեծ-Ամարուքսա գեաի գետտրերա-նի մերձակայքում: Ամեն ասորի Համարաձման օրը հույն քահանան այնանդ ժամասացություն էր կա-աարում: Մոտակա ու հեռավոր վայրերից ռաղմա-թիվ ուխաավորներ՝ հայեր, հույներ ու թուրքեր էին հավաքվում: Դավուլ-ղուտնայի նվազը, երգն ու պարը շարունակվում էր ամբողջ օրը:

Յոմուրայի վիճակի հարավ-արեմուտքում՝ Ճոշարա և Մեծ-Ամարուքսա ղեաերի հովիա-ներում սփոված էին հայկական հեաեյալ գյու-գերը:

Զեֆտնոգ¹⁸ (Ստեֆանո): Տրապիզոնից արե-վելք աաաշին հայկական գյուղն էր, որանդ տանող արահեաը ռաժանվում էր Տեղերմեն-աերե գետի արեւելյան կողմից գեպի հարավ ըարձրացող լան-ջերով: Կամուրջից կես ժամ հեռավորության վրա գտնվում է Քիրեզլուղի-ջուր կոչվող սառն աղ-րյուրը: Այսանդից ճամփան ճյուղավորվում է գե-պի աջ՝ Զեֆանող, ձախ՝ Ճոշարա—Կյուշանա գյու-ղերը: Այգ աղրյուրից կես ժամ հեռու (հարավ) հաստատվել էր Զեֆանող գյուղը, որի ներքին՝ Գասպարցոց թողում է ծնվել մեծահոշակ ռանա-սեր Ս. Հայկունին (Ղազարյան): Սյա թաղից կես ժամ վեր գտնվում էր գյուղի երկրորդ՝ Գալաճցոց

¹⁸ Զեֆանող գյուղը թեպետ վարչականորեն ենթարկվում էր Տրապիզոն քաղաքին, սակայն ազգային ու մշակութային կյանքով Յոմուրայի վիճակի անրաժան մասն էր:

թաղը, Երկու թաղերում էլ կային քարակերտ սառն աղբյուրներ և անասունները ջրելու կոռնի-նեռ¹⁹։ Այսանդի սառնորակ ու համով ջուրը ղեֆանոցիք էջերին բարձած աակառներով փոխադրում էին Տրապիզոն և վաճառում։

Եղեռնի նախօրյակին Ջեֆանոզում ապրում էր 20 առն թուրք և 60 առն հայ, որոնք պահանում էին Գասպարցոց, Շախմելիցոց, Թերդոցոց, Գալալցոց, Համարցոց աղաառներին։

Շնորհիվ խմելու սառնորակ ջրերի, բարենպաստ կլիմայի ու քաղաքին մոտ լինելու՝ Ջեֆանոզը արապիղոնցիների ամենահարգի ամառանոցն էր։ Տները մեծ մասը քարաշեն ու հարմարավետ էին։ Այսանդ իրենց սեփական ղղակա-մաստանցներն ունեին քաղաքի մի շարք հայ հա-րուստներ։

Այս ամենը մեծ չափով խթանել էր Ջեֆանո-զում բանջարարածոթխյան ու կաթնամանսու-թյան զարգացմանը, Եկամտաբեր ու համաա-րած զրադմունք էր նաև աղեղործությունը և պաղաաու ալլ ծառերի մշակումը։

Գյուղի ս. Թադևոս քարակերտ եկեղեցին կա-ռուցվել էր 1850 թ.։ Գյուղի դպրոցը ևս քարա-կերտ էր, հիմնված 1860-ական թվականներին։ Դպրոցն ուներ երկսեռ 48 աշակերտ՝ քառամյա զատնթխցով։ Դասավանդումը կաաարվում էր Տրապիզոնի Աղալիյի վարժարանի ծրագրով։ Դպրոցն ուներ փոքր զրադարան ու դիտողական պիաուլքներ։

1895 թ. կոաորածի օրերին ղեֆանոզիների մեծամասնությունն ապասան դաավ Տրապիզո-նի վանքում (որը դանվում է գյուղի հանդիպա-կաց կոզմում՝ մի ժամ հեռու), մի մասն էլ փա-խել էր հեռավոր լեռները։

Գյուղը թալանում ու հրկիղում են հարևան ճակելօղեցիք ու մասամբ էլ Կավարա գյուղի ա-վաղակարարո թուրքերը։ «Հեռու անաաոից աես-նում էինք մեր բոցավառվող աների երկինք բարձ-րացող կրակն ու ծուխը։ Մերումի հայրս հանդըզ-նեց ղլոզ դնալ, հուսալով, որ բարեկամ թուրքե-րի միջնորդությամբ կկարողանա փրկել աումը և այլևս չվերադարձավ։ Գյուղ վերադաաոնալիս նրա անշուշտ մարմինը դաանք մեր մոխիր դարձած աան մոա՝ ծվաղի ծառի աակ»,—աաամում է մըղ-ձավանջալիս այդ օրերի ականաաս, ղեֆանոզցի Հուանի քեռին։

Կավարա թուրքարակ մեծ գյուղը դանվում է Ջեֆանոզից մեկ ժամ հարավ։ Ծանապարհից շուրջ 20 րոպե արեելք ընկած էր 8 անից բաղկա-

ցած հայկական թաղը՝ Կուկուցոց, Լուսիկցոց և Արդումանցոց ազաառհմերից, Հայերը զբաղվում էին գյուաանասնության նույն ճյուղերով, ինչ որ շրջակա գյուղերում։ Աշակերտները հաճախում էին Ջեֆանոզի վարժարանը։

Կրոմիլան դանվում է Ջեֆանոզից շուրջ մեկ, իսկ Տրապիզոնից երկու ժամ հեռավորության վրա։ Հայկական այս գյուղի երկու թաղերը դրա-վում էին Չաթաղ-օղի արևելյան լանջերը։ Գյու-ղըն ուներ 38 առն՝ մեծամասնությունը Ջիքար-ցոց, Եղրիցոց, Գուլյան, Սարդիսցոց, Մեղրիկցոց, Մավյան աղաառհմերից։ Սա, Ջեֆանոզից հե-աո, Տրապիզոնի արևելքում երկրորդ ամառանո-ցալիս գյուղն էր։ Կրոմիլացիք ևս սեփական հո-ղամասեր ունեին, աները հիմնականում քարաշեն ու բարեկեցիկ էին։ Մշակելի աարածքի մեծ մա-սը սևահող ու բերքաաա էր, ինչ որ բացառիկ երևույթ էր շրջակա գյուղերում։ Հողը մշակում էին ձեռքի դրծիքներով (լեխար, փեսաա), Գըլ-խավոր հացահատիկը, ինչպես հարևան, նույնպես և այս գյուղում եղիպաացորենն էր, որին ղուդ-ընթաց մշակում էին նաև բանջարանոցալիս րույ-սեր՝ հաակապես լորկյա (սպիաակ մանր լորի), որը քաղաքում մեծ պահանջարկ ուներ։ Գլխավոր և արդյունավետ զբաղմունքը կաղնուաներն էին, որանդ նոսր շարքերով մշակում էին նաև խնձո-րի, աանձի և ալլ պաղաաու ծառեր։

Հինավուրց քարաշեն ս. Աաբգիս եկեղեցին դանվում էր գյուղից կես ժամ վեր՝ իալի-օղ կոչ-ված վայրում։ Տրապիզոնի հուանկան կայսրու-թյան ժամանակից մնացած եկեղեցիներից դա երրորդն էր Յոմուղալի շրջանում, որը վերածվել էր հայկական-լուսավորչական եկեղեցու²⁰ (առա-ջին երկուսը Միսոխորի և Մինկիլալի եկեղեցիներն էին)։

Կրոմիլալի վարժաաումը նույնպես քարա-կերտ ու լուսավոր շենք էր։

1895 թ. թալան-կոաորածի ժամանակ, կրո-միլացիների մեծ մասը ապասանում է լեռնե-րում, մի քանի ընաանիք՝ Տրապիզոնի վանքում։ Կրոմիլա գյուղը կոզոպակ ու կրակի են ալել մո-աակա Մամպուր, Միկոնա և Կիլաա գյուղերի թուրք հրոսակները՝ ժամպուրցի ավաղակա-պետ Օֆլի-օղլի Մուսաաֆալի աաաշնորդու-թյամբ։ Դիվահար թուրք բաշիրողուկները սպա-

¹⁹ Միաձուլլ քարից փորված 80—100 սմ երկարությամբ, 50—60 սմ խորությամբ ու նույն լայնքի քարե ավազաններ

²⁰ 1800-ական թվականների սկզբներին Կրոմիլալի այդ եկեղեցուն տիրանալու համար շրջակա հայ և հույն բնակիչ-ների միջև աաք բանավեճ է սկսվում։ Մի կիրակի օր հույ-ները հույն, իսկ հայերն էլ հայ քահանաներով դնում են ժամաաացության, բոնակրիվր վերածվում է աուրադմոցի։ Հույները փոքրամասնություն լինելով, ստիպված տեղի են տալիս։

նում ու անգամահատում են ծերունի ա. Հովհան-
նես քահանայ Մովսէսին (Ջինջի անբանը) և պա-
ռամյալ Սարգսյան ու Ջիքարյան Օվակիմ պապե-
րին, որոնք մնացել էին իրենց տներում, հուլիս-
ները գրած «ամենակարող աստծու» վրա: Զար-
պարաները թալանում են հայերի ողջ ունեցված-
քը, սնունդն ու հագուստը, անասունները և հր-
գեհում մի քանի տուն:

1895 թ. սարսափի օրերից հետո, ինչպես
Տրապիզոնի գավառի բոլոր վայրերից, նույնպես
և Կրոմիրայից բաղմաթիվ բնաանիքներ փախան
Ռուսաստան՝ Արխայիա, Եկատերինոգրի (այ-
ժըմ՝ Կրասնոգրի) մարզ, Ղրիմ:

Մեծ եղեռնից վերապրած ութ հոգուց երեքը
փրկվել են ղենքի ուժով, հինգը՝ թուրք բարեկամ-
ների շնորհիվ:

Միևնալի: Կրոմիրայի Զաթաղ օղից դեպի
Իկաֆիա ասնող արահանի աջ կողմում գտնվում
է թուրքական Մամուր գյուղը, ձախ կողմում՝
Մինասլի* հայկական փոքր գյուղը, որտեղ ապ-
րում էր 10 տուն հայ (Հուսեփցի, Թաւաքիցի,
Երանոսցի, Փիլուսցի, Վարգանցի, Դիլենցի և Կա-
կուլցի աղագատոհմերից): Միևնալի գյուղի միջով
էր անցնում Մեծ-Սամարուքսա գետը, որը Սարայ-
լար գյուղի մոտ միանում էր Փոքր-Սամարուքսա
կամ Ճոշարա գետին: Այս գյուղը ղուտ հայաբնակ
էր ու աղգային ներքին կյանքով ամբողջովին
կապված սահմանակից Սկաֆիա գյուղին՝ որպես
նրա անբաժան մաս:

Սկաֆիա (կամ Էսկաֆան) Յոմուրայի վի-
ճակի վերջին հայկական գյուղն է, որը Մինաս-
լիից բաժանվում է խոր ձորով: Գյուղը գտնվում
է հարմարավետ սարահարթում: Ի արարերու-
թյուն մոտակա գյուղերի, Սկաֆիայի աները շար-
ված էին ճանապարհի ձախ կողմում, իրարից
40—50 մետր հեռավորությամբ: Կար նաև առհ-
ճական 2—3 գերգաստան՝ կողք կողքի կառուցած
բնակարաններով: Այսպես էին, օրինակ Սորսո-
մաթյան (5 տուն) և Կուկուլյան (6 տուն) եղբայր-
ների աները: Այս անխառն հայաբնակ գյուղն ուներ
23 տուն՝ 169 շունչ (նաև՝ Ասլոնցի, Էդիկցի, Զա-
քարցի աղագատոհմերից): Սկաֆիացի ու մոտակա
գյուղերի հայերը նույնպես գաղթած համշնա-
հայ սեզեցիների սերունդներ էին:

XIX դ. վերջերին, Սկաֆիայի գրեթե բոլոր
տնտեսությունները սեփական հողամասերի անը
էին և ունեին քարակերտ աներ՝ ծածկված եղենու
ծառից ճաշածառ առխաակով (կավաւ, խաւառու-

ւա): Հստակեցնա մնացել էին նախնական շր-
ջանում կառուցված խզեկոն (գերանակալ) տներ՝
ծածկը (ծածուկը) սլեծ կոշված առաքակիկներից:

Սկաֆիացիների ու մոտակա Մինասլի, Ման-
գելի գյուղերի հիմնական եկամտարիւր գրաղ-
մունքը նույնպես կաղնուաներն էին: Սեփական
կարիքների համար մշակում էին նաև առնձ, խըն-
ձոր, կեռաս, բալ, սալոր (առսուն), որոնց ծառե-
րը ցրված էին կաղնու ալգիներում: Խաղողի վա-
պերն առանց էակու թողնում էին ծառերն ի վեր:
Մշառգալար ծվաղենին անպակաս էր բոլոր տե-
րի շուրջըրորը: Այսանդ ես գլխավոր հացահա-
տիկը եգիպտացորենն էր, որի հա համաանդ
մշակում էին անհրաժեշտ բույսբանոցային բույ-
սեր՝ լորի, բանջար, շաղկտ (շաղգաւ) և այլն:
Ինչպես համշնցիների բոլոր գյուղերում, այսանդ
ես ամեն տուն ուներ իր փոքր, ցանկապատով
պատսպարված տնամերձը (աժուլը), որանդ ա-
ճեցնում էին կանաչեղեն՝ պոսս, սոխ, սխոր,
պղպեղ, լոլեկ, սմրուկ և այլն:

Կաթնաանտեսությունը, հավարուծությունն ու
մեղվարուծությունը խիստ անհրաժեշտ ու անտե-
սության անբաժան մասն էին կաղնում և գրան-
ցով պաղվում էին գլխավորապես ընաանիքի
կարիքները բավարարելու սահմաններում:

Կանանց համար, ինչպես ամենուրեք համ-
շնահայ գյուղերում, ջուհակությունը պատվա-
վոր ու պարաագիր ղրաղմունք էր:

Եկաններով հող մշակելն ընգունված չէր նաե
այս գյուղում: Նահապանական լեխտրն ու փե-
տան էին հիմնական գյուղաանանսական գոր-
ծիքները (աղ. VI): Մոտակա հայկական փոքր
բնակավայրերի ու թաղերի (Մանդելի, Մինասլի,
Տոտնացոց-օղ, Տերանցոց-գեղ) աղգային-մշա-
կութային կենարոնը Սկաֆիա գյուղն էր: Այսանդ
էին գտնվում քարաշեն գարոցն ու եկեղեցին: 1880-
ական թվականներին հիշյալ գյուղերի միացյալ
ուժերով կառուցվում է Սկաֆիայի քարակերտ ս.
Լուսավորիչ հոյակապ եկեղեցին²¹: Մինչ այդ հա-
վաաացյալները հաճախում էին Կրոմիրայի եկե-
ղեցին: Եկեղեցին կառուցել էին գերեղմանոցի
մոտ գտնվող մաաուտի տեղում:

Մինչև 1880-ական թվականները, գյուղի վար-
ժատունը տեղավորված էր սարսումաթցիների աան
մեծ սենյակում: Վերջացնելով եկեղեցու շինարա-
րությունը, վերահիշյալ գյուղերի համաանդ ուժե-
րով կառուցվում է Սկաֆիայի քարաշեն գարոցը:
XIX դ. վերջերից ուսումնարան սկսում են հաճա-
խել նաև աղջիկները:

* Գյուղի հիմնագիր եղել է Մինասի Դրիգոր պապը,
որի անունով էլ բնակավայրը կոչվել է Մինասցոց-թաղ,
այսինքն՝ գեղ:

²¹ Համաձայն պատմական արձանագրությունների՝ այն
կառուցվել է 1819 թ.: Տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1966 թ.
№ 6:

1895 թ. Սկաֆիայի, Մինսուլիի ու մոտակա բնակավայրերի ու թաղերի հայերը իրենց կյանքը փրկելից են, թաքնվելով մոտակա անտառներում։ Այդ գյուղերը հիմնովին կողոպտեցին ու ավերեցին մոտակա Միկանոյ, Մամպուր, Կիլատի թուրքական գյուղերի հորդանները։ Սկաֆիայի 23 անից միայն երկուսը չէին հրկիզել։

Ինչքից ու անից լրկված հայ գյուղացիներին մեկ աարվա բնթացում մեծ աշակցութուն են ցույց տալիս Տրապիզոն քաղաքի հայկական բարեգործական ու կրոնական հիմնարկները։

Այդ տրյունալի օրերից հետո հիշյալ գյուղերից են շատ բնտանիքներ թողնում ու հեռանում են Ռուսաստան։

Տերտեբցոց-գեղ (Քեշիշցոց-մանկա)։ Կրոմիլայի Չաթաղ-օղիի դեպի հարավ-արևելք՝ Ճոշարա գնացող արահայն փրա, առաջին հայկական բնակավայրն էր՝ 8 առն՝ 60 շունչ բնակչությամբ, բոլորն էլ մի՝ Տերտեբցոց աղղատոհմից սերված։

Տուտեացոց-օղ բնակավայրը Տերտեբցոց-գեղից բաժանվում էր խոր ձորտվով։ այստեղ երկու թաղերն ունեին իրենց առանձին համայնական ջրաղացները։ Ամառվա ամիսներին ձորակի ջուրը ցամաքում և ջրաղացները չէին աշխատում։ Թաղն ունեւր 11 առն՝ 89 շունչ բնակչությամբ՝ Թաթոսցի, Սրուբյունցի, Չեփնցի, Աբրյունցի, Դեմիրլցի, Օվակցի, Հուսեփցի աղղատոհմերից։

Բացի երկու անից, Տուտեացոց-օղի աներն են իրար մոտ-մոտ էին կառուցված։ Գյուղի ներքեում, Ճոշարա գետի արևմտյան ափին, Աֆյանձ գյուղի հանդեպ դերանակապ, ամրաշեն մի առն կար, որը ժամանակին սավարախիա անառոի մեջ միակն էր։ Այս տունը կառուցել էր Ս. Հայկունու դրքի²² իրական հերոս իսլառ Արրիոմի, որտեղ և ապրում էր նրա բնտանիքը։ Եղեոնի նախօրյակին այդ տանն էր բնակվում Արրիոմի թոոր՝ Կարապետն իր որդի Սեդրակի հետ։ Կարապետի եղբայրը բնաանիքով փախել էր Ռուսաստան ու բնակություն հաստատել Անապայի մոտակա դուղերում։

Տերտեբցոց-գեղի ու Տուտեացոց-օղի բնակիչները ևս սեփական հողամասեր ունեին ու զբաղվում էին դուղաանանսություն նույն ճյուղերով, ինչ որ Սկաֆիա գյուղում։ Մշակվող հողերի ու այգիների մեծ մասը դոնվում էր լեռների թեք լանջերին։

1905—1908 թթ. այս երկու թաղերն ունեին իրենց վարժաաունը։ Նյութական միջոցների սղության հետևանքով 1908 թ. վարժաաունը

փակվում է, որից հետո Տերտեբցոց թաղի աշակերանները սկսում են հաճախել Սկաֆիայի, իսկ Տուտեացոց-օղի աշակերտները՝ Ճոշարայի դրպրոցը։

1895 թ. մղձավանջային օրերին Օֆլի-օղլի Մուսաաֆան իր ավաղակախմբով ավերի ու թալանի ենթարկելով Սկաֆիա, Մինասլի ու մոտակա այլ գյուղերի հայերի անները, շարժվում է դեպի Կյուշանա։ Տուտեացոց-օղում նրա դեմ դուրս են դալիս Շատրողադե բեկերի ղինված ուժերը, որի շնորհիվ անվնաս են մնում Տուտեացոց-օղի հայոց աներն ու ունեցվածքը։

Ճոշարա։ Տուտեացոց-օղից նեղ կիրճերի ու ձորերի միջով անցնող արահետով կես ժամից ձոշարա դուղի թուրքաբնակ ծամե-Մահալեսի թաղն է։ Այս թաղում ապրում էին միայն երկու առն՝ հայեր (Օվակյան եղբայրները)։ Թաղի տները խիա շարված էին ճանապարհի երկու կողմում, կենառոնում՝ մղկիթը։

Թուրքական թաղին հաջորդում էր հայաբնակ էլմալուղ (Խնձորուա) թաղը, 15 տուն բնակչությամբ։ էլմալուղին սահմանակից էր Հուսեփցոց թաղը, 13 առն բնակչությամբ։ Երկու թաղում էլ ապրում էին միայն Հուսեփցիք (Հովսեփյաններ)։ Գյուղի միջով հոսում է Ճոշարա դետը, որն սկիզբ է առնում շուրջ երեք ժամ հեռու դոնվող Չաղրլի լեռներից։

Հուսեփցոց թաղի արևելյան կողմում գտնվում էր խիա ծառերով ու թփերով ծածկված լայնանիւտ, բնդարձակ մի քարաժայռ, որի բնդերքում, հեռվից բոլորովին աննկատելի, հսկայական մեծություն մի քարայր կար։ Ժայռի արևելյան բարձունքից, դժվարանցանելի կածաններով, ծառերից ու թփերից բռնելով մոտենում էին քարանձավի նեղլիկ ու ցածր մուտքին։ 7—8 քալ սողալով հասնում էին քարանձավի մուք ու բնդարձակ խորշին։ Քարայրը բավականին մեծ էր, անդ-անդ նեղ, ոլորապտուլտ անցքեհով։ Քարայրի հակադիր կողմում կար աննկատելի ելք²³։ Մեծ եղեոնին Ճոշարայի ինքնապաշտպանության գլխավոր ապաստանը այս քարայրը դարձավ։

Ճոշարայի ամենահեռավոր հայաբնակ խորամանյար թաղը դանվում էր Կյուշանայի սահմանամերձ դեղեցկանիսա սարահարթում՝ Հուսեփցոց թաղից կես ժամ հարավ-արևելք։ Այնանդ ապրող հինդ առն հայերը (բոլորը Տերտեբցոց

²² Ս. Հայկունի, Հուսեփցի աղղատոհմ և ասորիական ավազակ Արրիոմ, Վաղարշապատ, 1905։

²³ Այդ քարայրում եղել եմ 3—4 անգամ, բնկերներին հետ, մի անգամ էլ մեր անմոռաց ուսուցիչ Էդվարդ Հրապյանի առաջնորդությամբ։ Մեզ ուղեկցում էին Ճոշարացի մեր բնկերները, որոնց հաճախակի զրոսավայրն էր Մեր գյուղից՝ Կյուշանայից։ Դինչև քարայրը մեկ ու կես ժամվա ճանապարհ էր (Բ. Թ.)։

ազգատոհմից) թնայեալ վարչապետ ենթարկվում էին ճշտարային, սակայն աղգային-մշակութային ներքին կյանքով (դպրոց, եկեղեցի) Կյուշանայի անրաժան մասն էին կազմում: Գոյություն ունեւորում էին Գոյալի քարաշէն, փոքր դպրոցը գտնւում էր Խըն-ձորում թաղում:

Յոմուրայի վիճակի արեմուտքում ճշտարան վերջին պիւղն էր: Տրապիղոն գնում էին լեռնային արահեաններով՝ անցնելով Տուռնացոց-օդ—Չաթաղ—Կրոմիլ—Ջեֆանող երթուղով:

1895-ի աղետից ճշտարացիք ևս փրկվեցին Շատրոզաղե ընկերի հովանավորութեան շնորհիւ: Մեծ եղեռնից փրկվեց ընդամենը 7 հոգի՝ ապաստանելով մոսակա լեռներում:

Վերոհիշյալ Սկաֆիա, Մինասլի, Տերաերցոց-գեղ, Տուռնացոց-օդ, ճշտարա հայկական դուղե-րը մտնում էին Մեծ-Սամարուքսա կոչվող դուղա-խմբի մեջ, որի հյուսիսային սահմանները հաս-նում էին Սե ծով՝ Տրապիղոնի ու Կովաթայի կող-մերը:

Սամարուքսայի ծովափնյա հեռայն դուղե-րում բնակվում էր սակավաթիւ հայ բնակչու-թյուն:

Կեռաւա: Տեղերմեն-աներ դետի աջ ափին, Բաթում տանող խճուղու երկու կողմում փռված այս գյուղում ապրում էին թուրքեր, հույներ և մի-այն 6 տուն հայ:

Խոց: Կերասիայի շարունակութունը կաղմող այս գյուղում ապրող 5 հայ բնականները թուրք կալվածաւորների մարտարաններն էին:

Կուլա: Գյուղի բնակչութեան մեծամասնու-թյունը թուրքեր ու հույներ էին և միայն 7 տուն՝ հայ:

Դպրոցական երեխաները 1—1,5 ժամ ճա-նապարհ անցնելով, Սարալարի վարժապետն էին հաճախում:

Բացի վերոհիշյալ գյուղերից, ըստ պաշտո-նական վարչական րաժանման, Յոմուրայի վի-ճակին էին ենթարկվում նաեւ Տեղերմեն-աներ գետի ձախափնյա լեռնալանջերում սփռված հա-յարնակ Զիդակսա, Նոխաժանա ու Վերանա դու-ղերը, որոնք, սակայն, իրենց աշխարհադրական դիրքով ամբողջովին կապված էին Տրապիղոնի քաղաքամերձ հայկական դուղերի հետ, որոնց մասին խոսվում է այդ բաժնում:

Ճեվիլզուղի վիճակի՝ Յոմուրայի սահմանա-կից ներքոհիշյալ դուղերում նույնպէս ապրում էին սակավաթիւ հայ բնականներ:

Մաեզելե: Սկաֆիայից հարավ-արեմուտք ընկած թուրքական այս դուղի առանձին մի թա-ղում ապրում էր 10 տուն հայ: Մանդելեր դուղը

գտնւում էր Տրապիղոնից 3 ժամ հեռու: Մինչեւ Լանսայի կամուրջը ճանապարհն անցնում էր Տրապիղոն—Երզրում խճուղով, կամրջից մինչեւ հայկական թաղը՝ էլմսպուղ դուղի միջով: Ազգա-յին-մշակութային կյանքով Մանդելերի հայերը կապված էին Սկաֆիա դուղի հետ:

1895 թ. մանկեկրցի հայերը եւս հիմնովին թաւանվեցին: Մի բարեկամ թուրքի միջնորդու-թյամբ հրեհհի շենթարկվեց միայն 4 տուն:

Էլմալուղ թուրքական դուղը գտնւում է Ման-դելերից հյուսիս, Տեղերմեն-աների աջ ափին: Այստեղ ապրում էին 2 տուն հայ մարտարաներ:

Սլասա: Սկաֆիա հայկական գյուղից մեկ ժամ հարավ-արեմուտք, Եսիր-օղլի քարե կա-մուրջից մեկ ժամ հարավ-արեւելք, գեղեցկաաւել սարահարթին սփռված թուրքական այս դուղն ուներ 4 թաղ: Այսինքն թաղում ապրում էր 19 տուն թուրք և 2 տուն հայ բնակչութուն: Արմենուհի թաղն, ըստ ավանդութեան, անունն ստացել էր հանուն իր պապի սիրուն դոճված Արմենուհի անունով հայ ղեղըկուհու: Թաղում կիսավեր գրու-թեան մեջ մնացել էր հինավուրց ընդարձակ հայ-կական դերեղմանոց՝ րաղմաթիւ տապանաքարե-րով: Երրորդ՝ կենարոնական թաղը կոչվում էր Փրասաոյե, որանդ ապրում էին դավանափոխ թրքախոս հայեր: Նրանց մի տոհմին մինչեւ վեր-ջին ատրիները (Մեծ եղեռնը) «Միմիշ-օղլի, Տյուն-միշ-օղլի» էին անվանում, այսինքն՝ Միմիշյան-ներ-Դարձածյաններ (դավանափոխներ): Այս թա-ղի թուրքական շքեղ մզկիթի՝ նախկինում հայկա-կան եկեղեցի լինելը հաստատւում էր այն փաս-տով, որ շէնքը երկու դուռ ուներ՝ կտանց ու աղա-մարդկանց, մինչդեռ թուրքական մզկիթները մի-այն մեկ դուռ են ունենում: Գյուղի կենարոնում կանգուն մնացած այս հինավուրց եկեղեցին և Ար-մենուհի թաղի հայկական դերեղմանոցն անխոս վկաններ էին հնում այդ վայրերի հայկական բնա-կավայր լինելուն: Գյուղի արեւելյան, դժվար մշա-կելի պտակներում ապրում էր 8 տնից րաղկա-ցած Օհանցիների աղապատհմը: Թաղը այդպէս էլ կոչվում էր՝ Օհանցոց-դեղ: Ամբողջ դուղում ընդամենը բնակվում էր 10 տուն հայ:

Գեղեցիկ է Օլասայի անդադրությունն ու բո-նությունը: Գյուղը ջրջապատված էր եղենու, մայրիի, մաշմուրդի, խողկաղնու ընդարձակ ան-առաններով: Գյուլթիլ էր դուղի միջով վաղող սառ-նորակ դեաւակը, որի ջուրը րավարարում էր միա-ժամանակ աշխատող երկու ջրաղացների:

Օլասայի հայերը, շատ թե քիչ հողաաւ-րածութեան անը լինելով, ունեին քարակերտ տներ ու րավարար անաւնութուն՝ կապինի և պաղաաու ալդիններ: Թեպեա այստեղ էլ հիմնական հացա-հաւիկը եղիպատացորենն էր, սակայն ղղալի աւա-

րածություն էին զբաղվում նաև ցորենն ու զարին։ Օլասայի հայերի մեծ մասը մոռակա լեռնալանջերում սեփական խոհաբերքներ ու արտադրանքներ (մեղրեններ) ունեին, զբաղվում էին անասնապահությամբ ու կաթնամանսնությունով։ Առատ ու որակյալ էր նաև այս դուղիի մեղրքը. եղակի չէին 100—150 փեթակ ունեցող բնամանները։

Յոմուրայի շրջանի արեմուտքում Օլասան ամենահեռավոր ու վերջին քիչ թե շատ հայտնակ պուղն էր։ Այդ դուղից էր անցնում դեպի Զիդակաս—Վերանա—Մալա ասանոգ լեռնային արահեար, որանդից անցել են Համշենից ու Աե-դեաից դեպի Մալա, Օրդու, Ամասոն և այլուր դաղթող հայերի բաղմաթիվ քարավանները։

Օլասան Յոմուրայի շրջանում առաջին դուղին էր, որանդ լայնորեն օդաադործում էին նահապետական արորը։ Հորը մասամբ հերկում էին նաև լեռնաբերով, իսկ ասփանելն ու ցանքսը հիմնականում՝ արորով։

1895 թ. Օլասայի դրենի բոլոր հայերի աները ամրոցողովին թալանեցին ու հրկիզեցին հարեան Միկանոյ և Մանդեներ դուղերի հորդանները։

Միկանոյի գյուղախումբն ընկած է Օլասայից մեկ ժամ հարավ՝ Միկանոյի լեռնադնշերին։ Դրանք ինն են՝ Աշաշա-մահալասի, Միսոխոր, Զեյլան, Միկանոյ, Ցանիկա, Մեսարիա, Ախեռա, Հեյլաշի, հումարա՝ ընդամենը շուրջ 700 առանձնապետություն։ Միկանոյի դուղին միջով անցնում է համանուն դեար, որը, սկիզբ առնելով Չադրիլի սարերից, Օլասա դուղիի մոտ միանում է Գալիանի դեարին ու թափվում Տեղերմեն-աներեն՝ Եսիր-օղլիից քիչ վերև։ Ըստ ավանդության, հնում Միկանոյում միայն հայեր ու հույներ են ապրել։ XVIII դ. սկզբներին Ղուտուֆ-օղլու ենիչերական հրոսակները յաթաղանի սպառնալիքի առկա ստիպել են հայերին ու հույներին ընդունելու մահմեդական դավանանքը։ Հայերի մեծամասնությունը թողնելով հայրենի օջախը, հեռացել է, իսկ փոքրամասնությունն ընդունելով մահմեդական կրոնը, մնացել իրենց դուղիներում։ Հավասարափոխ հայերից շատերի հանրորդները մինչև մեր օրերը (նախանդեռյան ասրիներ) պահպանել էին իրենց հայկական անվանումները՝ հայիկ-օղլի,

Յատիկ-օղլի, հաշերես-օղլի, Վարդերես-օղլի, Գալուտ-օղլի և այլն։

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ XIX դ. վերջերին Տրապիզոնի դավառի (ռացի Օրդու դավառակից) ամենահամախմբված ու կազմակերպված հայկական բնակավայրերը Յոմուրայի վիճակի դուղերն էին, որոնցից հաակապես աչքի էին ընկնում Շանան, Կյուշանան, Մինկիլան իրենց հարակից դուղերով։

Նույն թվականներին այդ շրջանի հայ բնակչության կաաարյալ մեծամասնությունը սեփական հողամասերի անբ դառնալով, իրավունք ու հնարավորություն սաացավ քարակերտ աներ կառուցելու, անանություն հիմնելու, դուղատնանսությունը զբաղվելու։

Մեր դարի սկզբներին Յոմուրայի վիճակի հայկական դուղերի բոլոր ուսումնարաններն ու եկեղեցիները կրթալուսավորական ու հայապահպան մեծ դործ էին կաաարում։

Տղաներին հավասար պարաադիր էր դարձել աղջիկների զբաղիաությունը։ Այդ վեհ դործի առաջին խթանողներից ու նախաձեռնողներից մեկը 1864—1872թթ. Սարալյար դուղիի դասաաու, հեաադալում երեկի բանասեր Ա. Հայկունին է եղել։

1895 թ. մզավանջային օրերին Յոմուրայի արեմկյան կողմի հայկական դուղերը (Կալաֆկա-Ապիոն դուղախումբ) չնչին զոհեր ու վնասներ ունեցան, իսկ Շանայի դուղախումբը (Կյուշանա, Մինկիլա, Սարալյար) բոլորովին անվնաս մնաց շնորհիվ կազմակերպված դիմադրության և թուրք հեղինակավոր անձնավորությունների հաապաշտպան քաղաքականության։

Նյութական մեծ վնաս ու զոհեր ունեցան Յոմուրայի վիճակի արեմայան հայկական դուղերը (Ակաֆիա, Մինասլի, Կրոմիլա, Զեֆանոդ)։

1860-ական թվականներից սկսած արաա-դաղթը Յոմուրայից դեպի Ռուսասաան աաավել մեծ թափ սաացավ հաակապես 1895 թ. դեպքերից հաաու։

6. ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՄԵՐՁԱՆԱ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՆԵՐԸ.

Տրապիզոն քաղաքը։ Եվսերիոս պաամադրի վկայությամբ, Տրապիզոն քաղաքը հիմնվել է Միսոպից դաղթած հույների կողմից մ. թ. ա. 756 թ., Հոռմից՝ 300, իսկ Կ. Պոլսից շուրջ 100 աարի առաջ։ Տրապիզոնի հիմնադիրները նախ հասաաավել են Աթինա քաղաքի մոտ, սկսել շինարարությունը, սակայն անդի աննպասա դիրքի պաաճա-

ռով անդափոխվել են նոր վայր ու հիմնադրել Տրապիզոն քաղաքը։ Նախկին վայրը այդպես էլ կոչվում է՝ Էսկի-Տրապիզոն (Հին-Տրապիզոն)²⁴, «Տրապիզոն» անունն աաաշացել է հին քաղաքի անդանքի սեղանաձև դիրքի պաաճաոով՝ հունա-

²⁴ Մ. Բոքլյան, Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեւա ծով, Վենետիկ (Ս. Ղաղար), 1819, էջ 61—71։